

Національна академія наук України
Інститут історії України

Відносини держави, суспільства
і особи під час створення
радянського ладу в Україні
(1917–1938 рр.)

Том 2

Київ
2013

Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.). Том 2. Відповідальний редактор В. Смолій. — К.: Інститут історії України НАН України, 2013. — 812 с.

У колективній монографії вперше в історіографії досліджуються відносини створеної вождями більшовицької партії держави-комуни з українським суспільством в ході побудови радянського ладу. Аналіз фактичного матеріалу здійснюється в розрізі суспільства в цілому та його соціальних та етнонаціональних груп. Простежується роль окремо взятої особи в трансформаційних процесах і доля людей, які чинили опір соціально-економічним перетворенням радянської влади.

Монографія розрахована на широке коло читачів, які цікавляться вітчизняною історією.

Редакційна рада:

Литвин В.М., акад. НАН України — голова ради

Геєць В.М., акад. НАН України

Онищенко О.С., акад. НАН України

Попович М.В., акад. НАН України

Смолій В.А., акад. НАН України

Шемшученко Ю.С., акад. НАН України

Редакційна колегія:

Смолій В.А., акад. НАН України — голова редколегії

Боряк Г.В., член-кор. НАН України

Верстюк В.Ф., д.і.н., проф.

Даниленко В.М., член-кор. НАН України

Кульчицький С.В., д.і.н., проф.

Ресніт О.П., член-кор. НАН України

Авторський колектив:

Кульчицький С.В., д.і.н., проф., керівник авторського колективу

Васильєв В.Ю., к.і.н.

Єфіменко Г.Г., к.і.н.

Лях С.Р., д.і.н., проф.

Марочко В.І., д.і.н., проф.

Мовчан О.М., д.і.н.

Рябченко О.Л., д.і.н., проф.

Смолій В.А., акад. НАН України

Якубова Л.Д., д.і.н.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України.
Протокол № 11 від 19 грудня 2013 р.

ЗМІСТ

Розділ V. Держава і робітничий клас. Мовчан О.М.	5
V.1. В умовах першого комуністичного штурму	5
V.2. Робітничий клас під час нової економічної політики	30
V.3. У період нового комуністичного штурму	86
Розділ VI. Селянство і влада. Лях С.Р.	156
VI.1. Альянс селянства з більшовиками	156
VI.2. Хитка стабілізація (1921–1928 рр.)	170
VI.3. Розрив «політичного союзу» з селом (1929–1938 рр.)	283
Розділ VII. Національні меншини і влада. Якубова Л.Д.	339
VII.1. Національні меншини в соціальній структурі українського суспільства	339
VII.2. Національні меншини в дзеркалі політики Кремля (1919 — перша половина 1923 рр.)	376
VII.3. Політика коренізації національних меншин (1923–1932 рр.)	406
VII.4. Політика щодо національних меншин на заключній стадії створення радянського ладу	506
Розділ VIII. Студентство в полі зору держави-комуни. Рябченко О.Л.	601
VIII.1. Студенти 1918–1920-х рр.: на роздоріжжі долі	601
VIII.2. Формування контингенту студентів і політика пролетаризації	609
VIII.3. «Чистки» студентського складу вищих навчальних закладів	635
VIII.4. Участь студентства в ідеологічних кампаніях і соціально-економічних перетвореннях	662
VIII.5. Форми протесту студентів	676
VIII.6. Політика влади в оцінках студентів	694
Розділ IX. «Колишні люди» в соціально-класовій структурі українського суспільства. Марочко В.І.	703
IX.1. Ленінська стратегія ліквідації поміщиків як класу	703
IX.2. Більшовицький «червоний» терор 1917–1922 рр.	712
IX.3. Депортації «антирадянської інтелігенції» початку 1920-х рр.	721
IX.4. Конфіскація маєтків «колишніх» поміщиків	728
IX.5. Ідеологічне таврування «колишніх» у 1930-х рр.	739
IX.6. Колишні білі офіцери серед «шпигунів і диверсантів»	746

Розділ VIII.

Студентство в полі зору держави-комуни

VIII.1. Студенти 1918–1920-х рр.: на роздоріжжях долі

Зміни, що відбувалися в Україні у період національно-визвольної революції, були хоч і короткотерміновими, але масштабними і насиченими різноманітними подіями. Вони спричинили глибокі зміни в житті суспільства в цілому, і вищої школи зокрема. У політичних реаліях того часу людська свідомість безупинно намагалася осмислити все, що відбувалося навколо. Більшість студентів у цей період не могла спокійно продовжувати заняття. Вони залишали стіни своєї Alma-mater й ціною власного життя відстоювали інтереси тих політичних сил, яким симпатизували. Вивести вектор найбільш прогресивної сили було часом просто неможливо, тож тичинівський біль тих часів торкнувся чи не кожного свідомого громадянина:

Ой гримить, гуде, гуркоче,
Переблискує світ...
Чи то Рада, чи то німці,
Чи московський Совіт?

Нормальний хід занять був порушений уже у 1914 р., коли мобілізація на перших двох курсах і добровільний ухід до війська значно зменшили кількість студентів у навчальних закладах. Наприклад, студента Новоолександрівського сільськогосподарського інституту В. Шостака було мобілізовано у діючу армію у рік закінчення лісничого відділу — у 1914 р.¹ Повернутися до інституту він зміг лише через сім років, переживши німецький полон (з 1915 до кінця 1918 р.) і громадянську війну, перебуваючи у Червоній армії. Студент III курсу медичного факультету Харківського університету В. Хорошкевич у 1917 р. виїхав із студентським загоном на Турецький фронт, де також потрапив у полон і перебував у Туреччині до 1919 р.² Такі випадки були не поодинокими, вони яскраво свідчать про те, що студенти не залишалися байдужими до долі країни, були не лише свідками, а й безпосередніми учасниками драматичних подій нашого минулого.

Повертаючись з фронтів світової війни на навчання, часто травмовані фізично і морально, без засобів до існування, студенти намагалися вписатися в нове буття, створювали об'єднання для матеріальної, духовної та академічної

¹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 494. — Арк. 53.

² Там само. — Арк. 25.

допомоги демобілізованим. Так, навесні 1918 р. було зареєстровано Київську спілку студентів-колишніх військовослужбовців. Планувалися видавництво підручників, книг, журналів, організація їдальні, бібліотеки, робітничого бюро, каси взаємодопомоги, кооперативної крамниці та майстерні, відкриття свого спортивного клубу, надання медико-санітарної допомоги, нарешті, врегулювання квартирного питання. Спілка також турбувався про пільги і стипендії для демобілізованих³. Дійсними членами товариства могли бути звільнені з військової служби студенти і вільні слухачі вищих навчальних закладів, призвані за законом 31 січня 1916 р.⁴ Аналогічні товариства створювалися і в інших навчальних закладах, зокрема у Катеринославському гірничому інституті у роки гетьманату Скоропадського було організоване «Товариство колишніх офіцерів і юнкерів»⁵.

Як свідчать документи, більшість тих, хто повернувся на навчання, залишались у вишах не надовго. Студентам ще неодноразово довелося брати гвинтівки в руки. «До травня 1923 р. я не мав можливості продовжити розпочату у 1914 р. освіту, — писав студент Харківського технологічного інституту О. Андреев. Під час Жовтневої революції перебував у Москві, брав участь у барикадах разом із партією більшовиків і на охороні артилерійського складу московського округу. Був на фронті проти Мамонтова і Денікіна. З 1921 р. служив у військах ВЧК (потім — ДПУ)»⁶.

Реальна кількість студентів постійно зменшувалася з різних причин (мобілізації, розруха, хвороби, голод, закінчення навчання тощо). На жаль, загальної статистики щодо втрат студентського складу у вишах України не віднайдено. Більш за все вона й не велася, зважаючи на той факт, що навчальні заклади перебували під контролем різних політичних сил. Стосовно окремих вишів, то, наприклад, у звіті факультету інженерів шляхів сполучень КПП зазначається, що з 2225 студентів, прийнятих на 1 курс факультету до 1918 р. включно, 765 (35%) — закінчили його, 145 (6%) — ще можуть закінчити, а 1315 (59%) — вибули із інституту, не закінчивши його⁷. Ці цифри не можуть бути абсолютно точними, бо не враховані студенти, які приймалися на старші триместри, але дають приблизну картину дійсності. У всякому разі, у період нормального життя факультету у 1910–1913 рр., його робота була більш інтенсивною, оскільки кількість студентів, випущених за ці роки, складала 66,5% від кількості прийнятих на перший курс в період 1906–1909 рр. Аналогічною була ситуація майже у всіх закладах освіти. За даними Б. Курца, у Київському комерційному інституті у 1917 р. нараховувалося 6000 студентів, а у 1918р. кількість їх зменшується до 2401, що автор пояснював великим призовом до армії⁸. Після оста-

³ *Донець А.Л.* Українські студенти у збройній боротьбі в період національного державотворення (1918–1920 рр.) // *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка*. — 2012. — Історичні науки. — Вип. 5. — С. 248–258.

⁴ Там само.

⁵ *Ляликов Ю.С.* Человек, который «видел» электроны. — Кишинев, 1978. — С. 29.

⁶ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 494. — Арк. 2.

⁷ Там само. — Спр. 595. — Арк. 64.

⁸ *Курц Б.Г.* Київський Інститут Народного Господарства за роки 1917–1927. — К., 1927.

точного встановлення радянської влади у 1920 р. у всіх вишах Києва, замість 18–20 тис. можна було знайти лише 4–5 тис. студентів, яким також у нестабільності того часу часто бувало не до відвідування занять⁹.

Різні уряди по-різному сприймалися викладачами та студентами. Встановлення радянської влади в багатьох вишах вважалося спробою узурпації влади¹⁰. Так, позицію викладачів Харківського університету на початку 1918 р. щодо Ради Народних комісарів дослідники характеризують як вичікувально-негативну, яка згодом переросла в демонстрацію незацікавленості політикою, аполітизм¹¹. Стосовно студентів, то сьогодні ми не можемо назвати відсотка симпатиків того чи іншого режиму, зазначимо лише, що до Червоної армії, як відзначали сучасники тих подій, пішов дуже малий контингент учнів вишів¹². Віддані більшовицькій ідеї, вони поповнювали лави бійців по першому заклику. На сьогодні ця категорія молоді прекрасно представлена документально, оскільки після остаточного встановлення радянської влади участь у революції і громадянській війні стала важливим компонентом біографії «нового» студента¹³. Лише до цього героїчного минулого можна буде апелювати при вирішенні всіляких питань. «Вважаю прохання про відновлення мене в правах студента Харківського інституту народного господарства обґрунтованою», — писав колишній студент Харківського комерційного інституту П.В. Мальцев (навчався у осінньому семестрі 1918–1919 навчального року), оскільки в часи Гетьманату він мав вести напівлегальне життя і сидіти в тюрмі. При денікінцях перебував у підпіллі і в числі 25 членів Харківської губернської ради пішов на фронт у Першу кінну армію¹⁴.

Не останню роль у зменшенні числа прибічників більшовиків серед студентів відіграли криваві розправи над противниками, під які досить часто підпадали ні в чому не повинні громадяни. «Стріляють серце, стріляють душу — нічого їм не жаль» — надто жорстока дійсність відзивалася болем, справляла надзвичайно важкий психологічний вплив на молодь. «Чека робила своє діло: вона арештувала і студентів, і професорів, і декого розстрілювала. Так, розстріляла доцента Лебединського, студента Шевченка та інших», описував В. Щербаківський життя Українського університету в Полтаві¹⁵. Не винятком були й інші навчальні заклади¹⁶. Студент Харківського медичного інституту Є. Хорошавін писав, що в цей час він «перебував під враженням жахливих заключних ударів, під якими загинули залишки російської контрреволюції, а разом з ними і багато осіб,

⁹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 1. — Спр. 152. — Арк. 118.

¹⁰ Одесский университет за 75 лет (1865–1940). — Одесса, 1940. — С. 140.

¹¹ Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років. — Х., 2004. — С. 281.

¹² Пройдений шлях // Студент революції. — 1931. — № 31–32. — С. 27.

¹³ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 795; Спр. 494 та ін.

¹⁴ Там само. — Спр. 494. — Арк. 3.

¹⁵ Щербаківський В. Мемуари // Пам'ятки України. — 2002. — № 4. — С. 292.

¹⁶ Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років. — С. 289.

зовсім не причетних до громадянської війни і яких не можна було назвати ворогами радянської влади»¹⁷.

Не сприймалися вишівськими колективами і перші освітні реформи радянської влади. Декретом радянського уряду наприкінці січня 1919 р. усі навчальні заклади України підпорядковувалися Народному комісаріату освіти і бралися на утримання держави¹⁸. У лютому 1919 р. було створено державну комісію для підготовки реформи вищої школи. Народний комісаріат освіти очолив колишній асистент Київського політехнічного інституту В. Затонський, а у складі державної комісії в справі реформи вищої школи переважали студенти. Декретом РНК від 2 березня 1919 р. «Про вступ до вищої школи» надавалася можливість вступу на навчання до вишів усім бажаючим, у тому числі і особам, які не мали дипломів і посвідчень про освіту. Скасовувалась плата за навчання, запроваджувалося соціальне забезпечення студентів. Управління вищим навчальним закладом зосереджувалося в руках комісара, призначеного Наркомосом УСРР¹⁹.

Як правило, комісарами призначалися студенти. Випускник Харківського університету 1917 р. С.Г. Пушкарєв так охарактеризував оточуючу його атмосферу: «В університет призначили комісаром хлопчину-більшовика, студента першого курсу ветеринарного інституту (прізвище його стерлося з пам'яті). [Це був Малич-Двояронок, якого в університеті зустріли в багнети — *Авт.*] Він зухвало і зверхньо спілкувався з професорами. Повідомляючи якийсь циркуляр Наркомосу чи інше розпорядження радянської влади, він глузливо заключав: «Обмізкуйте це вашим професорським мозком»... Слухати безграмотні моралізаторські промови комісара було просто противно, кожного разу в мені, людині від природи спокійній, кипіла холодна лють. Іноді я ледве стримував себе і намагався не зустрічатися з цим опонентом очима, щоб він не прочитав у них, що я думаю насправді про його хамські і убогі промови»²⁰.

Відповідно до інструкції, політкомісари здійснювали всебічний контроль за навчально-науковим і адміністративно-господарським життям вишів²¹. З метою ідейного перевиховання вони мали право піддавати дисциплінарним покаранням студентів і викладачів, спрямовуючи їх «шляхом комуністичного будівництва». Оскільки значна частина професури активно виступала проти укріплення позицій більшовиків у вищій школі, зокрема проти контролю і скорочення прав педагогічної корпорації, великі зусилля політкомісарами докладалися для розшарування професури. Необмежена влада політкомісарів давала свої результати,

¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1573. — Арк. 120.

¹⁸ Сборник узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства УССР. — 1919. — № 3. — С. 37.

¹⁹ Вища школа Української РСР за 50 років (1917–1967 рр.): У 2 ч. — К., 1967. — Ч. 1 (1917–1945 рр.). — С. 48.

²⁰ Пушкарєв С.Г. Воспоминания историка. — М., 1999. — С. 66–67.

²¹ Инструкция Политкомиссарам Высших Учебных Заведений // Бюллетень Украинского главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования. — 1921. — № 8–9. — С. 20–22.

що відзначає, наприклад, у своєму звіті політкомісар Одеського ІНО Н.Т. Мануйлов²².

У випадку, коли комісар не брав участі у житті вишу, особливо при обговоренні питань, що стосувалися реформ вищої школи, він «не оправдував довіри ЦК партії» і його відзивали з цієї посади, як, наприклад, комісара Харківського ветеринарного інституту Григорова²³.

Ректорам доводилося пристосовуватися до нових порядків і узгоджувати свої рішення з комісарами²⁴. Комісари у переважній своїй більшості були мало обізнані з академічним і господарським життям вишів, основним критерієм призначення на цю посаду були їхні заслуги перед революцією. Наприклад, головною заслугою кандидата в політкомісари Кам'янецького робітфаку 23-річного Журавльова було те, «що чотири роки тому його молода рука не здригнулася навіть у той час, коли потрібно було віддати революційний обов'язок своїм рідним батькові, брату і сестрі, які зрадили справі революції. Він їх убив, бо відданість революції поставив вище родинних зв'язків! Він брав участь у безкінечних боях майже на усіх фронтах не лише в Україні, але і в Росії на Волзі та інших місцевостях. Він твердо і непохитно стояв на своєму революційному посту всюди, де йому доводилося бути, а останнім часом у Донбасі, доки партія не послала його навчатися...»²⁵.

Як уже зазначалося, більшовики не користувалися значною підтримкою студентського і викладацького складу вищих навчальних закладів. У південно-східному регіоні України переважно підтримували прихильників «єдиної і неподільної». Так, серед студентів Катеринославського гірничого інституту переважали кадетські, есерівські та монархічні погляди. Прихід у Катеринослав денікінців був радістю і низка викладачів зустрічала їх з квітами як визволителів та виступила з лекціями про «необхідність спасіння батьківщини від червоної небезпеки». Студентство також живо відгукнулося на заклик Денікіна про спасіння Росії і поповнило лави його армії²⁶. Гасло Денікіна «Нехай вчиться той, у кого немає батьківщини» сприймалося з надзвичайним піднесенням і у Харкові, тому на студентській лаві залишалася незначна кількість молоді: в осінньому семестрі 1919 р. професорам Харківського університету доводилося читати лекції практично у порожніх аудиторіях²⁷.

Слід зазначити, що молодь підпадала під обов'язкові мобілізації до армій і тому часто опинялася там проти своєї волі. П. Желязков, який вступив до Катеринославського університету у 1918 р. писав, що був мобілізований разом із своїми однолітками 22 січня 1919 р. «Дезертирувати я не міг, оскільки в заручники брали рідних. Прослуживши до серпня 1920 р., я дезертирував із Білої

²² Левченко В.В. История «философского парохода» из Одессы: события, факты, люди // Соловьёвские исследования. — Выпуск 2(38). — 2013. — С. 98.

²³ Держархів Харківської області. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 507. — Арк. 157–158, 162.

²⁴ Тельберг Г.Г. «Университет жил совершенно нормальной жизнью» // Источник. Документы русской истории. — 1998. — № 3(34). — С. 76.

²⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1513. — Арк. 55.

²⁶ Ляликов Ю.С. Человек, который «видел» электроны. — С. 29.

²⁷ Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років. — С. 291.

армії відразу, коли почався їхній відступ»²⁸. П. Дубровін, студент 5 курсу Харківського університету, якого також забрали до Добровольчої армії у 1919 р., намагався звільнитися з неї всілякими способами і закінчити освіту: «оголошував себе хворим, був три рази на комісії; батько клопотався про надання мені, як єдиному синові, пільги першого розряду, але все було марним, мене забрали і відправили на Дон. Перебуваючи на службі, я [...] вимагав демобілізації (на основі наказу Денікіна про демобілізацію студентів), все безуспішно. Нарешті я захворів висипним тифом, а так як це було вже під час відступу (у грудні 1919 р.), то був евакуйований у Крим. У Криму я більше хворів, ніж служив [...]. І лише після під час зайняття у листопаді 1920 р. Криму Червоними військами, мені вдалося, та й то з трудом, втекти з полку, де я служив лікарем і який евакуйовувався в Керчі і залишитися в Росії»²⁹.

Уникнути мобілізації, коли «по квартирах шастали озброєні солдати, хапали чоловіків і доставляли їх на призовні пункти»³⁰, було досить важко. Наприклад, відомий вчений-генетик Ф.Г. Добржанський у роки навчання у Київському університеті св. Володимира, не був мобілізований до Червоної армії лише тому, що йому не вистачило дванадцяти днів до призовного віку, а уникнути призову в Білу армію йому вдалося, влаштувавшись санітаром потягу Міжнародного Червоного Хреста³¹.

Українська Центральна Рада, як і наступні українські уряди, користувалися більшою підтримкою серед студентства Наддніпрянщини, особливо українських університетів, але звичайно, до їх війська вступала і молодь інших регіонів. Студент Харківського університету Б. Антоненко-Давидович, наприклад, «хотів боронити Україну, хоч і не мав потягу до воєнної справи», тому кинув студії й вступив до 2-го Запорізького полку полковника П. Болбачана військ Центральної Ради, де були й інші студенти³². Студенти Українського університету в Києві «постановили виступити активно проти радянських військ і всіх студентів, які не виступили активно, піддати товариському бойкоту»³³. На загальних зборах 4 січня 1918 р., на яких були присутніми понад 2000 студентів, було вирішено вступити в курінь січових стрільців протягом 3-х найближчих днів. Тим, що мешкали не у Києві, явка для запису до військових загонів була призначена не пізніше 14 січня³⁴. Як повідомляє часопис «Нова Рада», відразу після зборів заяви до куреня подали 800 студентів (О. Завальнюк вважає цю кількість дещо перевищеною)³⁵. Така одностайність викликала паніку у студентів — при-

²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 712. — Арк. 18.

²⁹ Там само. — Оп. 2. — Спр. 1573. — Арк. 222.

³⁰ Цит за: Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років. — С. 291.

³¹ М.Б. Конашев. «Невозвращенец» поневоле // Российские ученые и инженеры в эмиграции. — М., 1993. — С. 138.

³² Антоненко-Давидович Б. На шляхах і роздоріжжях. Спогади. Невідомі твори. — К., 1999. — С. 4.

³³ Державний архів Російської Федерації. — Ф.А-2306. — Оп. 18. — Спр. 141. — Арк. 5.

³⁴ Народна воля. — 1918 р. — 6 січня. — № 4. — С. 3.

³⁵ Завальнюк О.М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.). — Кам'янець-Подільський, 2011. — С. 361.

хильників інших режимів. Так, Я. Танцюра звертався до А. Луначарського з проханням про сприяння в переведенні його до Московського університету у зв'язку з зазначеними подіями і неможливістю продовжувати навчання³⁶.

Аналогічні збори «всіх студентів-українців» відбулися 6 січня і в Університеті св. Володимира, а заклик до негайного запису до куреня січових стрільців було опубліковано у пресі³⁷. На думку сучасних дослідників, українське студентство рішуче приступило до підготовки організації військового захисту УНР. Питання формування студентського куреня січових стрільців та участі його першої сотні в бою під Крутами на сьогодні досить ґрунтовно висвітлені в історіографії³⁸.

У кожному виші були студенти, яким удавалося уникнути мобілізацій, продовжувати і навіть закінчити навчання в часи лихоліття. На шляху до мети їм довелося пережити нескінченні зміни влади, обстріли, бомбардування, голод, холод, розруху. Нестійка політична обстановка, тяжкі матеріальні умови життя, терор мало сприяли серйозним заняттям. Будівлі не опалювалися і не освітлювалися. Вікна були без скла. У Київському комерційному інституті, наприклад, цілий корпус до осені 1920 р. був занятий військовим відомством під етап, а потім тут була база полонених та біженців³⁹.

Та навіть у таких тяжких умовах навчальне і наукове життя у вишах не переривалось — читались лекції, працювали лабораторії, відбувалися збори наукових товариств. Професори і викладачі продовжували проводити заняття навіть в приміщеннях з температурою набагато нижче нуля. В. Горохова, яка у 1919 р. стала студенткою Жіночого медичного інституту, що незабаром об'єднався з медичним факультетом Київського університету, так описувала своє навчання: «Лекції вдавалося відвідувати дуже рідко, лише вечорами. Зимою мерзли на лекціях і студенти і професори. Вся різниця в одязі. Професор в шубі, шапці і валянках. Студенти, більшість напівголодні, в чому прийдеться»⁴⁰. Незабезпеченість така була велика, що окремі викладачі проводили заняття і зарахування у себе дома, а у Київському комерційному інституті навіть організовували платні групи⁴¹. Велика кількість службовців із технічного персоналу,

³⁶ Державний архів Російської Федерації. — Ф.А-2306. — Оп. 18. — Спр. 141. — Арк. 5–6.

³⁷ *Донець А.Л.* Українські студенти у збройній боротьбі в період національного державотворення (1918–1920 рр.) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. — 2012. — Історичні науки. — Вип. 5. — С. 248–258.

³⁸ *Завальнюк О.М.* Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.). — Кам'янець-Подільський, 2011. — 644 с.; *Герої Крут*. Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року / [упорядник І. Ільєнко]. — Дрогобич, 1995. — 348 с.; *Довбня В.А.* Січові стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917–1920 рр.: організація та правові засади діяльності. — К., 2002. — 220 с. та ін.

³⁹ *Куриц Б.Г.* Київський Інститут Народного Господарства за роки 1917–1927. — К., 1927 // Режим доступу: www.sinologist.com.ua/ukr/.../Київський.pdf. — Назва з екрану.

⁴⁰ *Горохова В.К.* Життя «студентки» г. Киев 1919–1921 г. // Музей історії Харківського медичного університету. — С. 1.

⁴¹ *Куриц Б.Г.* Київський Інститут Народного Господарства за роки 1917–1927. — К., 1927 // Режим доступу: www.sinologist.com.ua/ukr/.../Київський.pdf. — Назва з екрану.

зокрема нижчого, здобували собі засоби до життя на стороні, причому ті, що мали зв'язок з селом, займалися «торбарством».

У доволі незвичайній і складній обстановці проводилися наукові дослідження на дослідних станціях, до яких також залучалися студенти. Наприклад, учні С. Кушакевича, серед них і Ф. Добржанський, вивчали залізобактерії в Гористому на біологічній станції під свист снарядів польської батареї з одного боку, а з іншого — під обстріли радянського воєнного пароплава. Як згадує М. Холодний, «вдень до нас заходили польські розвідники, вночі — радянські, які залишали в лісі і будинку лісництва немало кількість агітаційної літератури польською мовою... ми весь час знаходились «між двох вогнів»⁴².

Студентів, як уже зазначалося, залишилося мало, оскільки кожен уряд проводив свою мобілізацію. Я. Френкель у листі до батьків 2 лютого 1920 р. писав: «На перших двох курсах вони [студенти — *Авт.*] є в пристойній кількості. На третьому слабше, особливо математиків, представлених нині однією персоною, яка самовіддано віддала себе на розтерзання Тихомандрицькому»⁴³. Доктор фізико-математичних наук Л. Лойцянский також відзначає, що коли він у 1918 р. вступив на 2-й курс Таврійського університету, то «був єдиним студентом на математичному відділі фізико-математичного факультету. Пізніше з'явилося декілька студентів молодших курсів»⁴⁴.

Досить часто студенти відволікалися від занять прямою роботою на оборону по різних технічних спеціальностях, роботами в санітарних організаціях, в дорожніх загонах, в організаціях по заготівлі матеріалів, по побудові стратегічних мостів тощо⁴⁵.

Іншою причиною зменшення кількості студентів у вишах було подорожання життя в містах і матеріальна незабезпеченість. Молодь вимушена була добувати засоби до існування шляхом служби в різних закладах. Це знизило продуктивність роботи і кількість випускників. Типовою для таких студентів можна вважати ситуацію, в якій опинився А. Меєрович. Вступивши до Одеського політехнічного інституту восени 1918 р., він «внаслідок тяжкого матеріального становища нормально навчатися не міг». Згодом юнак напише: «За час мого перебування в інституті мені постійно доводилось відриватись від занять для пошуків засобів до існування. У 1918–1919 рр. був головою студентської трудової артілі для різних фізичних робіт у порту. З початку 1920 р. служив інструктором в статистико-економічному відділі Опродкомгуба, причому одночасно викладав математику на військово-господарських курсах»⁴⁶. Із заяви Крисенка О., студента Київського комерційного інституту з 1914 р., відомо, що навчався він до червня 1916 р., тобто до загальної мобілізації студентів до царської армії. Незважаючи на те, що з армії його звільнили у зв'язку із

⁴² Холодный Н.Г. Воспоминания и мысли натуралиста // Холодный Н.Г. Избранные труды. — К., 1982. — С. 92.

⁴³ Френкель Я.И. Воспоминания, письма, документы. — Л., 1986. — С. 36.

⁴⁴ Там само. — С. 35.

⁴⁵ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 595. — Арк. 64.

⁴⁶ Там само. — Спр. 494. — Арк. 8.

хворобою, «наприкінці 1916 р., у 1917 і у 1918 р. відвідувати інститут я не мав можливості, оскільки доводилося думати про заробіток для своєї сім'ї: увесь цей час я служив, давав уроки. Ні у Білій армії, ні в її організаціях я не служив»⁴⁷.

Студенти, яким удавалося уникнути мобілізацій і продовжувати заняття, часто були матеріально деморалізовані, тож переставали відвідувати навчальні заклади і навіть вимушені були покинути міста у пошуках забезпечення. Не вдалося вирішити цю проблему і після часткового переходу на вечірні заняття (відповідно до постанови відділу вищої школи Наркомосу УСРР від 28 травня 1919 р.)⁴⁸.

Таким чином, в умовах революційних змін в країні на світосприйняття, позиції, поведінку конкретних студентів впливала низка специфічних факторів. По-перше, реальна кількість студентів постійно зменшувалася. В умовах більшовицької влади до вишів все більше попадало молоді без гімназичної освіти і без інтелігентського родоводу, тобто з іншим, ніж у їхніх попередників, габітусом. По-друге, вищі навчальні заклади розташовувалися на територіях, що перебували під контролем різних політичних сил, до того ж влада змінювалася по декілька раз. У таких умовах формування «пролетарського студента» відбувалося практично поза впливом старих традицій вищої школи.

Більшість студентів, які перебували в опозиції до «червоних», на початку 1920-х рр. опинилися в еміграції, назавжди залишивши рідну країну. Інша частина після остаточного встановлення радянської влади повернулася до інститутів в надії на продовження перерваного війнами навчання. Їм довелося прийняти нову добу, нові зміни, увійти у новий для себе світ — світ з багатьма невідомими.

VIII.2. Формування контингенту студентів і політика пролетаризації

З 1921 р., коли за наказом Укрголовпрофосу від 20 квітня була введена система рознарядок і скасовано вільний вступ до вишів на основі конкурсних іспитів, у житті студентства розпочинається нова епоха — «пролетаризації» вищої школи⁴⁹. Як зазначають дослідники і свідчать документи, пролетаризація вищих навчальних закладів означала низку заходів, втілення яких у життя призвело б до різкого зростання вихідців із робітників і селян: через відрадження на навчання; розверстки, відповідно до яких встановлювалася чітка норма прийому для кожної губернії; «чисток», «соціально-академічних перевірок», «перереєстрацій», що проводилися протягом досліджуваного періоду; поповнення через робітничі факультети (робітфаки), які давали мінімум освітньої підготовки, необхідної для вступу до вищих навчальних закладів. Заходи влади, спрямовані на «пролетаризацію» вишів, накази та інструкції, які приймалися

⁴⁷ Там само. — Спр. 787. — Арк. 89–90.

⁴⁸ Там само. — Оп. 1. — Спр. 276. — Арк. 24.

⁴⁹ Бюллетень Укрглавпрофобра. — 1921. — № 22. — С. 5.

Наркомосом задля вирішення цієї мети, досить ґрунтовно висвітлені в літературі⁵⁰, тому основним нашим завданням є аналіз тих стратегій поведінки, які використовували усі категорії молоді для того, щоб обминати ці закони, адаптуватися до нових вимог і тим самим отримати можливість навчатися.

Формуванню контингенту студентів протягом 1920–30-х рр. приділялася особлива увага. Основним завданням вишів цього часу стала «підготовка спеціалістів, відданих партії і радянській владі»⁵¹. У пролетарських студентах, робітфаківцях, у майбутніх «червоних командирах соціалістичного виробництва» компартійне керівництво НКО в цілому бачило майбутніх «нових людей», наочне втілення «соціалістичного типу особистості»⁵². Власне, сама назва «нове студентство» підкреслювала революційний початок нової корпорації⁵³.

План прийому і розверстка з губерній щорічно встановлювалася Укрголовпрофосвітою та узгоджувалася з галузевими наркоматами відповідно до загальногосподарського плану УСРР. Пролетаризація студентського складу вважалася можливою лише за умови ретельного відбору кандидатів на навчання. Тому право відряджати до вишів, а також відповідні квоти надавалися партійним, радянським, профспілковим і комсомольським органам, а також військовим частинам. Ці організації порушували клопотання перед органами народної освіти чи безпосередньо перед навчальними закладами про прийом на навчання політично благонадійної молоді.

Слід зазначити, що план розверстки не виконувався: 1921 р. він був виконаний на 65% від встановленої норми, у результаті з 11770 запланованих осіб було прийнято 7650. Наступного, 1922 р., із передбачених нормою 9799 осіб прийняли 8819, тобто план було виконано на 90%⁵⁴. Про кількість місць, передбачених для округ, інформувалося в пресі. Наприклад, газета «Радянська Волинь» повідомляла, що на 1925–26 навчальний рік для Житомирської округи виділено чотири місця у індустріально-технічні виші, 23 — у сільськогосподарські, 20 — у медичні, 56 — до ІНО, 14 — до інститутів соціально-економічної вертикалі та 13 — до художніх⁵⁵. У вересні, підсумовуючи результати набору, констатовалося, що «розверстку виконано на 74%», що у порівнянні з минулорічним прийомом було кроком уперед, оскільки тоді план було виконано лише на 50%⁵⁶. Незаповнені місця поверталися до НКО.

⁵⁰ Вища школа Української РСР за 50 років. — Ч. 1. — С. 80–91, 189–204; *Литинський В.В.* Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки. — Донецьк, 2000. — С. 159–164 та ін.

⁵¹ Цит. за: *Рожков А.Ю.* В кругу сверстников: Жизненный мир молодого человека в советской России 1920-х годов: в 2 т. — Т. 1. — Краснодар, 2002. — С. 219.

⁵² *Платова Е.* Жизнь студенчества России в переходную эпоху. 1917–1927 гг. — СПб., 2001. — С. 190.

⁵³ *Марков А.* Что значит быть студентом. Работы 1995–2002 гг. — М., 2005. — С. 94.

⁵⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1770. — Арк. 21.

⁵⁵ Вступайте до вищих шкіл і робфаків // *Радянська Волинь*. — 1925. — 11 липня.

⁵⁶ Підсумки прийому до вузів // *Радянська Волинь*. — 1925. — 13 вересня.

Система розкладки для прийому до вищих шкіл була скасована постановою РНК УСРР від 8 вересня 1926 р.⁵⁷ Зберігалася вона лише для прийому на робітфаки, а також для осіб, що вступали до вишів України із інших союзних республік.

У той же час не всім бажаючим навчатися вистачало відряджень. Робітничо-селянській молоді, а особливо червоноармійцям, обіцяли надати можливість отримати освіту, різного роду соціальні переваги як при вступі, так і під час навчання у вишах. У реальному житті багатьом довелося зіткнутися з проблемами, які зовсім не вписувалися в їхні уявлення про кращий суспільний устрій. Особливо гостро реагувала на невлаштованість молодь, якій у свій час довелося зі зброєю в руках відстоювати більшовицькі ідеали. Повернувшись до мирного життя, окрилені новими відкритими для них горизонтами, вони сподівалися отримати бажані відрядження на навчання. Та досить часто не лише рядові бійці, а навіть і командний склад Червоної армії, демобілізувавшись, не отримали їх. Це спонукало червоноармійців звертатися до керівних органів з клопотаннями, а то й з вимогами чи погрозами відновити справедливість. Колишній доброволець Червоної армії І. Корда гнівно скаржився у колегію Голопрофосвіти: «Коли потрібні були багнети і десятки тисяч життів, ми йшли, вірні поклику і слову компартії, а коли повернулися до злиденних халуп, то за буржуазними прихвоснями, за інтелігентними баринями і молодими людьми «хорошого тону» не отримуємо ані служби, ані місця на робітфаків. Чи того ми заслужили у радянської влади?»⁵⁸ У своєму листі він рішуче вимагав або направити його на навчання на робітфак, зазначаючи, що буде корисним для радянської республіки, або знову дати в руки багнет.

Інший демобілізований червоноармієць С. Шевчук, не маючи засобів до існування, заповнивши анкету для вступу на робітфак, також дивувався, що там, «де повинні були пройти більше всього селян та червоноармійців, котрі добували і захищали радянську владу зі зброєю в руках», місця йому не знайшлося. У листі до голови ВУЦВК Г. Петровського (6 вересня 1924 р.) він скаржився: «Нам, демобілізованим, говорили в армії, що, мовляв усе отримаєте, а як прийшли додому, то нема нічого, у школу і то важко потрапити. Як буде так проводитись, то як будуть нападати вороги на радянську владу, то хай ідуть ті обороняти, що тепер повходили у всякі школи...»⁵⁹. Зараз досить важко сказати, якими критеріями послуговувалися у владних кабінетах, коли одні клопотання задовольнялися, як у випадку з І. Кордою (його направили на навчання до робітфаку ХТІ), а іншим давалася негативна відповідь: «На робітфаках місць нема і ваше прохання не можна задовольнити»⁶⁰. Не відкидаємо і вплив ДПУ на прийняття таких рішень, оскільки виші під грифом «цілком таємно» отримували розпорядження такого чи аналогічного змісту: «Особисто керівнику ІНО. За

⁵⁷ Про приймання до вищих шкіл УСРР // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1926 рік. — № 53. — Ст. 358.

⁵⁸ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 700. — Арк. 634.

⁵⁹ Там само. — Арк. 669.

⁶⁰ Там само. — Арк. 667.

нашими даними, до ІНО подала заяву про вступ громадянка Коротинська Наталія. З міркувань політичного характеру для нас не бажаний її прийом в ІНО»⁶¹. Залишившись біля розбитого корита, молодь, яка не потрапила на навчання, у листах до керівництва республіки висловлювала своє незадоволення встановленим з їхньою допомогою устроєм. Ці листи свідчать про назріваючий конфлікт між запропонованими більшовиками ідеалами, за які вони готові були віддати життя, і тогочасними суспільними реаліями.

З аналогічними проблемами зіштовхувалася і сільська молодь, для якої передбачалася квота по лінії КНС. Отримавши відрядження сільських, волосних, рідше повітових підвідділів комнезамів, на рівні губернії їхні прохання залишалися «у більшості випадків незадоволеними, що ставить відряджених у тяжке становище»⁶². До редакції газети «Радянське село» постійно надходили дописи з проханням розібратися, хто ж насправді вчиться у вищій школі: «Незаможники не можуть направляти дітей до вишів, а великі шишки — можуть»⁶³. Самі незаможники, дізнавшись, що за квотою КНС навчаються особи непролетарського походження, зверталися до Головнопрофосу з клопотаннями замінити таких «своїми»: «До Харківського губкому КНС поступило ряд заяв від громадян, членів КНС, а також від Сумської окружної комісії незаможних селян в тому, що Сумська радянська профспілка командувала на робітфак ХТІ громадянина Розположинського, сина попа (священника). Харківська губернська комісія незаможних селян вважає таке явище недопустимим і таким, що суперечить інструкціям і положенням про вступ до вишів і робітфаків, а тому клопочуся про не допуск до вступу вищевказаного громадянина»⁶⁴. Натомість цей КНС пропонував «товариша Соколова, що цілком заслуговує на увагу»⁶⁵. Слід зауважити, що це клопотання було відхилено.

Іншій частині молоді, як свідчать спогади, вдавалося отримати відрядження досить швидко, «без усяких балачок»⁶⁶. Отримавши омріяний папірець, іноді нелегким випробуванням ставало подолання шляху з дому до інституту. Сільська молодь, наприклад, досить часто зустрічала опір з боку батьків. За спогадами архітектора П. Шпари, який здобував освіту у Київському художньому інституті, його батько категорично був проти від'їзду сина на навчання: «Я його розумів: батько зневажав людей, які вбивають час на навчання, вважаючи їх лінивцями, які втікають від роботи. Працю він визнавав лише фізичну. Але мати стала на мій бік, її не довелося довго вговорювати. Батько лише рукою махнув: «Пропадла людина!»»⁶⁷. За «мухи в голові» корив і Самійло Малишко свого сина Андрія — майбутнього відомого українського поета, який аж ніяк не хотів продовжувати сімейну традицію шевця: «Вірші віршами, потрібно володіти

⁶¹ Держархів Житомирської області. — Ф. Р-98. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 4.

⁶² Там само. — Ф. Р-12. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 88.

⁶³ Держархів Полтавської області. — Ф. 369. — Оп. 2. — Спр. 12. — Арк. 609–610.

⁶⁴ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 785. — Арк. 21.

⁶⁵ Там само. — Арк. 20.

⁶⁶ Гуменна Д. Дар Евдотії. Іспит пам'яті. — Кн. 1. — К., 2004. — С. 148.

⁶⁷ Шпара П. Записки архітектора. — К., 1988. — С. 7

ремеслом», — говорив він⁶⁸. Тож А. Малишку довелося тікати до Києва, заручившись підтримкою матері. Згодом у своїх віршах поет оспіває свою рідну неньку, яка його проводжала в ту далеку дорогу і «рушник вишиваний на щастя, на долю дала», і ту стежину, яка «біля серця клала цвіт» і кликала туди, «де обрій землю обніма»⁶⁹:

Коли я йшов у люди на світанку
Весни моєї, спутниці у мандри,
Високе небо барви позичало
У синь-морях, і явори столітні
Мені вклонялись низько до землі...
Я поминув їх, бо шукав дороги...

Не хотіли батьки відпускати на навчання до міста і майбутню студентку Київського ІНО Докію Гуменну: «Надворі сльота, дорога досить болотяна, я йду з клунком за спиною, я вже на соші, а мама вибігла на вулицю, кричить навздогін: «Явдоню! Вернись! Вернись, кажу!» Я не вернулася»⁷⁰. Цей епізод з життя майбутньої письменниці згодом став основою новели «Сосна чекає чуда», героїня якої, Василина, відповідає матері, що вона не хоче увесь вік у піч заглядати: «Ні, не вернусь, мамо! Нехай тут і голодно й холодно — запалюються вогні у серці»⁷¹. Не один десяток кілометрів довелося пройти їй пішки для того, щоб дістатися Києва: «Ой, як важко було йти! Як заважав клунок на спині! Як узялися пухирями ноги! Ще добре, що дощ не лляв зверху. Які довгі ці 50 верстов! І таки ввечорі смерком була вже в Білій Церкві на залізничній станції»⁷². Не маючи грошей на проїзд, добиралися до місця навчання пішки, щоб стати першими в своєму роду грамотними людьми. Тож сотні кілометрів відміряв ногами і майбутній академік Олександр Чекмарьов, якому, щоб дістатися від Великої Знам'янки до Катеринослава, доводилося долати на день з півсотні кілометрів⁷³. Єдині свої черевики побив, доки дійшов пішки з Поділля до Одеси Микола Мельничук (у 1960-ті рр. — завідувачий відділом Міністерства сільського господарства)⁷⁴. А згаданому П. Шпарі довелося здійснити своєрідний марафон — пішки пройти від Кам'янця-Подільського до свого села (110 км), взяти там необхідні довідки для вступу і повернутися назад. На все це у юнака було лише три доби: «Доводилось швидко, майже без відпочинку, крокувати, а іноді і бігти. Сил вистачало, підтримувала і віра в успіх. За двадцять чотири години дістався я до Іванківців. В комітеті отримав я відрядження, і

⁶⁸ Сак С. Внук поета: «Отец хотел, чтобы Андрей Малышко стал сапожником» [Электронный ресурс] // Сегодня. — 2008. — 22 октября. — Режим доступа: www.segodnja.ua/interview/12082879.html. — Название с экрана.

⁶⁹ Костенко А.І. Андрій Малишко: Біографічна повість. — К., 1981. — С. 23.

⁷⁰ Гуменна Д. Дар Евдотії. Іспит пам'яті. — Кн. 1. — С. 149.

⁷¹ Гуменна Д. Сосна чекає чуда // Гуменна Д. Чотири сонця. — Нью-Йорк, 1969. — С. 7, 8.

⁷² Там само.

⁷³ Шаповал І.М. Олександр Чекмарьов: Біографічні нариси. — К., 1981. — С. 14.

⁷⁴ Олійник С. «Деревенские мальчики» // Олійник С. Твори: в 3 т. — Т. 3. — К., 1968. — С. 178.

до закінчення третьої доби прибув у Кам'янець-Подільський»⁷⁵. Кому вдавалося дістати грошей на квиток, часом було не легше. Наприклад, драматург О. Корнійчук пригадує, що він їхав чотири дні від станції Христинівки до Києва, бо пасажирам доводилося самим робити все, «щоб поїзд рухався»: рубати дерева, пиляти їх, колоти, бо на паровозі не вистачало дров⁷⁶.

Незважаючи на низку постанов та інструкцій, що вказують на бажання якнайшвидше пролетаризувати вищу школу, дійсність поставала далеко не такою ідеальною. Пролетарського і неможливого елемента в інститутах дуже мало, зазначав Т. Внуков у лютому 1924 р., підбиваючи підсумки роботи щодо пролетаризації вишів Одеської губернії, розверстка ніяких результатів не дала, відрядження рідко попадали до низових організацій, як правило «відряджають не тих, кого потрібно, прийнято багато службовців і мало робітників, велика кількість від 35 до 40 років і старших, що економічно не вигідно, при розверстці відсутній елемент змагання»⁷⁷. Студент Харківського ІНО, майбутній академік І. Буланкін пригадував, що його вражала строкатість студентського складу: «Кого там тільки не було: молодь, що уникала служби в армії, синки і дочки торговців, спекулянтів, діти колишніх чиновників, невдах офіцерів і просто білих, що переховувалися під покровом радянського вишу»⁷⁸. Періодика також наголошувала, що, незважаючи на контроль за відрядженими робітниками з боку профспілкових організацій, «цей фільтр до цього часу не завжди на висоті. Не завжди посилалися ті, хто був достойний цього і хто був потрібний пролетаріату»⁷⁹.

Молодь 1920-х рр. швидко засвоїла, що для вступу до інститутів потрібне робітничо-селянське походження, яке і стало головним елементом образу «нового» студента, тому використовувала різноманітні стратегії для того, щоб відповідати такому образу. Необхідність застосування категорії «пролетар» до своєї біографії визначалась спробою знайти своє місце в тогочасному соціумі та конкретною ситуацією, яка вимагала приховувати своє походження, шукати пролетарське коріння. Як зазначають дослідники, протягом 1920-х років поняття «пролетар» залишалося вигідно невизначеним, досить важко сказати, що свідчило про належність до цієї категорії: походити із робітничої сім'ї, мати стаж роботи на виробництві чи «свідомість робітника»⁸⁰. Тож людська свідомість миттєво відреагувала на запити нової влади: пролетарське походження здобувалася різними шляхами.

При вступі до інститутів обов'язково заповнювалася анкета. Ці документи, що збереглися у значній кількості, свідчать, що робітниками вважалися не лише за фактом народження в робітничій сім'ї. Необхідний для вступу робітничий

⁷⁵ Шпара П. Записки архитектора. — С. 8.

⁷⁶ Корнійчук О.Є. Автобіографія // Корнійчук О.Є. Твори: в 5 т. — Т. 5. — К., 1968. — С. 9.

⁷⁷ Держархів Одеської області. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 445. — Арк. 4.

⁷⁸ Академік Іван Николаевич Буланкін. 1901–1960. — Х., 2004. — С. 70.

⁷⁹ Блок В. Красная стипендия // Известия. — Одесса, 1922. — 18 июня.

⁸⁰ Марков А. Что значит быть студентом. — С. 132.

стаж можна було отримати, наприклад, попрацювавши рік-два на виробництві. Найчастіше пролетарський статус студента мало підтвердити відрядження. Досить часто користувалися змішаними критеріями — і походження, і стаж. Невизначеність критеріїв призводила до того, що під час чисток, перереєстрацій чи соціально-академічних перевірок «пролетарські» студенти легко ставали «соціально-ворожими елементами».

Питань анкета мала значну кількість і вони будувалися так, щоб молодь змогла довести відданість радянській владі. Найважливішою в ті часи вважалася позиція «Ваше соціальне походження», але лише на зламі десятиліть поряд з нею в дужках з'являться три уточнюючі слова — «колишній стан батьків». Тому, як згадував С. Голицин, молодь без вагань відповідала: «батько службовець, мати домогосподарка»⁸¹. Особисту історію слід було пристосувати до вимог нової державної ідеології, а свої біографічні дані потрібно було розмістити так, щоб потаємне не стало явним. Від такої майстерності залежала не лише можливість отримання освіти, але і життя людини, бо дискредитуючий епізод був присутнім у біографії майже кожної людини. Політичні уподобання чи навіть звичайні випадки руйнували родини, розводили батьків і дітей, братів по різних арміях, партіях. У лояльній до радянської влади сім'ї міг знайтися родич, про якого не слід було згадувати в анкетах, що заповнювалися на всіх етапах життєвого шляху. Так, студентка Харківського ІНО В. Михайленко заявила перед радянською владою тим, що три її брати перебували в різних контрреволюційних таборах: два із них служили у армії Денікіна та емігрували, а третій перебував у Петлюри і загинув⁸².

Анкетні дані легко і без особливих докорів сумління підроблялися молоддю, і до навчальних закладів мали можливість вступати діти із, так званих, «соціально-ворожих» родин. Зокрема, у графі «соціальне походження» ставилася професія батьків, часто можна було зустріти відповіді досить туманні, які не розкривали суті питання, а нерідко і брехливі: «батьки — службовці, померли», «зв'язку з батьком не маю», або, наприклад, студентка Київського ІНО О. Кучеревська у своїй анкеті написала, що у її батька «вільна професія, столярює і працює на городі» у той час, коли він був священиком⁸³. «В цілому всі ми були пролетарське студентство, — зазначала Д. Гуменна, — але кожен мав ще своє, недоступне для чужого ока. В анкеті всі були пастухи, батраки, робітники, незаможні, бійці Червоної армії, активісти, висуванці... Хто як міг, так маскувався»⁸⁴.

Необхідність пристосування до нових умов, бажання отримати спеціальність і влаштувати своє життя спонукала багатьох до отримання фальшивих документів. Студент Харківського технологічного інституту М. Москвін у своїх спогадах відверто написав, що «поставивши не одну пляшку самогонки сіль-

⁸¹ Голицын С. Записки уцелевшего. — М., 2006. — С. 420.

⁸² Держархів Харківської області. — Ф. Р-6452. — Оп. 1. — Спр. 2955. — Арк. 7.

⁸³ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 10527. — Арк. 360; Виключено з інституту // Кузня освіти. — 1928. — № 2. — С. 47.

⁸⁴ Гуменна Д. Дар Евдотії. Іспит пам'яті. — Кн. 1. — С. 158.

ським вождям, я добився від них документів, що засвідчували мою бідність, пролетарське походження тощо...», тож «при вступі до Харківського технологічного інституту моя біографія була завірена багатьма органами влади і підкріплена цілком оригінальними документами: батько — працівник залізниці, інвалід, пенсіонер; я працював у столяра шість років...»⁸⁵. Узагальнюючий образ таких студентів яскраво виведено О. Копиленком у романі «Визволення» під іменем Тарас. Цей хлопець, попрацювавши на залізниці і отримавши посвідку «що він є справжній робітник і справжнього пролетарського походження», без перешкод стає студентом⁸⁶. Дійсно, це незаперечний факт, що необхідні для вступу у виш метрики можна було дістати по знайомству чи за хабар, про це навіть складали куплети⁸⁷.

Практика соціального маскуванню була розповсюдженою і розпочалася відразу ж після запровадження політики пролетаризації. Саме завдяки їй, незважаючи на те, що до соціального складу студентства ставилися досить жорсткі умови, значна частина вихідців із колишніх привілейованих класів змогла вступати до вишів. Але відразу ж почалися і викриття фальшивок. Наприклад, 25 серпня 1922 р. до Полтавського губпрофосу надійшов лист від заступника голови Ваці-Марковського сільського КНС, у якому повідомлялося, що направлений на навчання до робфаку Харківського сільськогосподарського інституту за відрядженням повітового КНС Федір Садовий «членом комнезаму не перебуває і належить до заможного класу. А за політичними поглядами належить до антирадянської групи в часи Гетьманщини і Денікіна: за перших був у «вільному козацтві», що, на мою думку, має бути перешкодою для вступу у пролетарський виш»⁸⁸. Документи ж Ф. Садовому, як члену КНС, були видані Нікольським волосним виконавчим комітетом. Багато громадян користувалися своїми зв'язками з представниками влади, таких комуністів називали за тих часів «ручними». Академік Д. Ліхачов згадував, що записочки і рекомендації від впливових осіб набули у той період великого значення, що «таку записочку, соромно признатися, батько мені дістав, і вона відіграла відому роль при моєму вступі»⁸⁹. В архівах зберігається немало записок до відповідальних радянських керівників з проханням допомогти отримати необхідні документи для вступу тієї чи іншої особи до інституту, як наприклад: «Т. Касьян. Направляю до тебе т. Харченка... про якого я говорив. Направ його куди необхідно, забезпечивши відповідними шпаргалами...»⁹⁰. Представники влади цинічно самі порушували норми, встановлені ними ж для вступу до вишів, називаючи відрядження радянських організацій «шпаргалами». У результаті, як і багато інших молодих людей, Д. Харченко, отримавши необхідну посвідку для вступу у Київський ІНО, стає його студентом 1922 р. Подальша доля цього юнака уже залежала не лише від успіхів у навчанні та громадської позиції, а й від того, викриють чи ні

⁸⁵ Москвин М. Хождение по вузам. Воспоминания комсомольца. — Paris, 1933. — С. 5.

⁸⁶ Копиленко О. Визволення // Копиленко О. Буйний Хміль. — К., 1990. — С. 114.

⁸⁷ Голицын С. Записки уцелевшего. — С. 346.

⁸⁸ Держархів Полтавської області. — Ф. Р-495. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 161.

⁸⁹ Лихачёв Д. С. Избранное. Воспоминания. — СПб., 1997. — С. 143.

⁹⁰ Держархів Полтавської області. — Ф. Р-495. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 204.

його істинне походження. Одних викривали, іншим вдавалося закінчити інститут. Студента Харківського технологічного інституту В. Бобовича виключили за те, що вступив «по фальшивим документам, які видали знайомі батьку», що було засвідчено Бахчисарайським райвиконкомом⁹¹. Слід зазначити, що досить часто документи, які засвідчували «потрібне» соціальне походження, видавали комуністи і комсомольці на місцях, знаючи істинне походження людини. І не в кожному випадку за них давали хабара. Інколи це робилося із співчуття до людини, доля якої залежала від такої довідки. Тим більше, коли ця людина багато років доводила відданість новій владі, активно працюючи в радянських установах. Студент Харківського музично-драматичного інституту П. Голуб на комісії говорив, що в місцевому осередку, коли видавали необхідні для вступу довідки, знали про нього і про походження його батьків і що «документи я збирав навмисно. Братів весь час переслідували і вони змушені були екстерном закінчувати виші»⁹². Письменниця Докія Гуменна також згадує, що вона мала посвідку члена комнезаму. «Дав її мені Саша Цимбал, тоді секретар комнезаму в Жашкові. ... Я ніколи ногою не ступила в цей комітет і в вічі не бачила жадного жашківського незаможника»⁹³, але щороку перед кожною чисткою у Київському ІНО їй «приходила поштою з Жашкова нова картка, без супровідного листа, але з новими датами... [посвідки] мали магічну властивість: автоматично переводили через чистки і давали харчову картку до їдальні АРА»⁹⁴.

Довідки і відрядження різноманітних організацій, які засвідчували потрібне походження і лояльність кандидата до радянської влади, були не просто звичайними посвідченнями про відрядження на навчання. Як зазначає О. Рожков, вони були рівнозначними поняттю «путівка в життя» і означали поворотний момент у біографії молодого людини, що відкривало для неї шлях до вертикальної соціальної мобільності, до кар'єри радянського спеціаліста⁹⁵. Тому молодь чи їхні батьки намагалися дістати такі довідки, навіть знаючи, на що вони будуть приречені у разі викриття фальшивих документів. Партійне керівництво намагалося вплинути на ситуацію введенням різного роду покарань за видачу фальшивок. Наприклад, на нараді Волинського окружного парткому 7 травня 1929 р. зазначалося: «Констатуючи, що роботі з виявлення чужого та ворожого елемента у вишах значною мірою перешкоджають різні довідки та характеристики, що надаються цим особам установами та організаціями та при перевірці в більшості не відповідають дійсності, просити секретаріат окружного парткому дати вказівки фракції окружного виконавчого комітету та по лінії КНС про встановлення відповідальності з боку районних виконкомів, сільрад та КНС за правдивість довідок та характеристик особам, що навчаються в вишах та профшколах»⁹⁶.

⁹¹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 3535. — Арк. 78–81.

⁹² Там само. — Оп. 9. — Спр. 1417. — Арк. 89.

⁹³ Гуменна Д. Дар Евдотії. Іспит пам'яті. — Кн. 1. — С. 160.

⁹⁴ Там само. — С. 176.

⁹⁵ Рожков А. В кругу сверстников. Жизненный мир молодого человека в советской России 1920-х годов. — Т. 1. — Краснодар, 2002. — С. 220.

⁹⁶ Держархів Житомирської області. — Ф. Р-98. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 20.

Багатьом студентам навіть не доводилося турбуватися про фальшиві документи, бо анкетні дані записувалися прямо з їхніх слів. Такі джерела, як матеріали про наслідки обстежень окремих вишів чи факультетів, говорять про те, що в багатьох особових справах студентів не було документів про соціальний стан та походження, без яких вступити до інституту протягом 1920-х рр. вважалося нереально. Наприклад, у звіті про перевірку одонтологічного факультету Харківського медичного інституту (грудень 1928 р.) прямо вказувалося, що «у 35 особових справах (17,5%) документів про соціальний стан не було. Дані про соціальний стан взяті з книги інституту, що складена на підставі особистих усних заяв студентів»⁹⁷. Крім того, анкети були складені так невиразно, що не давали чіткого уявлення про батьків студентів, а графа «Що робили батьки до революції» майже у всіх анкетах виявилась незаповненою, а після революції, традиційно всі ставали службовцями. На свої вимоги комісія отримала три різних зведення про соціальний стан студентів, до пролетаризації цьому факультету в дійсності було дуже далеко — понад 75% виявилось «службовців» та інших⁹⁸.

Аналогічні випадки фіксувалися і в інших інститутах. Так, відзначаючи погіршення соціального складу студентів механічного факультету КПІ у грудні 1929 р. — зниження відсотка робітників з 62 до 55% і збільшення кількості службовців з 17 до 20%, вказувалося, що відомості про соціальний стан складалися самими студентами з анкет та особистих справ, «тому дійсне становище з соцскладом студентства є значно гірше»⁹⁹, що підтверджувалося розмовами і поведінкою студентів. Перевірка Київського медінституту бригадою ЦК ЛКСМУ у листопаді 1935 р. виявила багато студентів, що «пролізли до інституту за підробленими документами або зовсім без документів про своє соцпоходження і соцстан. Комітет не виступав проти того, що третина нового набору була прийнята до інституту без документів про соціальне походження»¹⁰⁰.

У навчальних закладах різних профілів існувало чимало шляхів для отримання освіти вихідцями із непролетарського середовища. Досить інформативними у цьому відношенні є листи-доноси. Наведені в них факти показують шляхи, що використовувала «чужа» молодь для вступу до вишів. Один із таких листів — донос громадянина села Нікітовка Донецької губернії С. Фількіна свідчить про те, що для вступу використовувалося знайомство з «потрібною» людиною — секретарем комсомольського осередку одного із вишів Харкова Д. Гінкіним, «який широко застосовує, мабуть, у своїй комсомольській роботі систему протекціонізму у відношенні до торгівців і спекулянтів»¹⁰¹. Автор протестує, що таким шляхом із однієї маленької, глухої Нікітовки потрапили до

⁹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 8. — Спр. 381. — Арк. 20.

⁹⁸ Там само. — Арк. 21, 30.

⁹⁹ Погіршав соцстан студентів // К.П.І.: газета пролетарського студентства, професури та службовців Київського політехнічного інституту. — 1929. — 1 жовтня.

¹⁰⁰ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1079. — Арк. 190.

¹⁰¹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 680. — Арк. 96–98.

вишів «шість душ торгівців, які навчаються за державний кошт, в той же час, я знаю, що робітникам було відмовлено в наданні місця до інститутів [...]. І коли зустрічаєшся з такими явищами, що твій закоренілий, соціальний ворог через посередництво, протекції та інше, попадає на навчання на державний кошт, то із здивуванням запитуєш себе: «Куди ж дивляться усі приймальні комісії, Голов-профос і Наркомос?»¹⁰².

Були й інші можливості для вступу, про що свідчать інші заяви, наприклад: «Справа в наступному: в Харківському медінституті, на одонтологічному відділі [факультеті — Авт.] є елемент, що потребує чистки. Це М. Дьяконова. Потрапила вона в навчальний заклад нелегально без екзаменів навіть (тому що її папочка зсипав вагон яблук і зумів влаштувати її, навіть без семирічної освіти). Далі — вона навчається і переходить якось із курсу на курс. І чомусь їй одній прощаються всі недоліки і переєкзаменування. Але ще головніше, що цей елемент є *непролетарським елементом*»¹⁰³. Як ми вже зазначали, незважаючи на перешкоди на шляху до отримання освіти і практику доносів, багатьом вихідцям із непролетарського середовища вдалося не лише вступити, а й закінчити виші та навіть зробити кар'єру у радянському суспільстві. У характеристиках, виданих студентам після закінчення вишу, навіть вказувався факт приховування соціального походження. Так, студент Д. Мар'яш отримав характеристику такого змісту: «З громадського боку себе виправдав, як в виші, так і на виробництві. Політично розвинений. Академвстигаємість середня. Був виключений з ЛКСМ за скриття соцпоходження. Зараз справа знаходиться в КК. В минулому утриманець непмана, проліз до вишу і в КСМ. Скрив своє соцпоходження. Через пізні одержання матеріалів йому вдалося закінчити виш»¹⁰⁴. Найбільше головного болю завдавали компартійним осередкам вишів постанови НКО про те, що не можна виключати студентів старших курсів із вишів: «Це розпорядження дає можливість приховавши своє дійсне соціальне походження «тягнути» різними шляхами до III курсу, а далі, прикриваючись постановою НКО, спокійно закінчувати інститут»¹⁰⁵.

Нашадки «соціально-ворожих» класів з фальшивими документами могли легко потрапити навіть на робітфаки, незважаючи на інструкції НКО про перевірку окружними контрольними комісіями всіх відряджених у виші. У липні 1924 р. інспектури народної освіти округів отримали вказівку особливу увагу звертати на комплектування робітфаків: «Стежити пильно, щоб попадали туди виключно робітники і селяни, з великим виробничим та громадським стажем»¹⁰⁶. Але перевірити всі довідки було справою нелегкою, тому у вишах спалахували конфліктні ситуації, як, наприклад, стосовно студентки 4 курсу робітфаку Харківського ІНО Г. Михайловської, яку було виключено за «приховання соціального стану та за те, що вона не має відповідного робітничого та селянського

¹⁰² Там само. — Арк. 98.

¹⁰³ Там само. — Оп. 9. — Спр. 318. — Арк. 23.

¹⁰⁴ Держархів Харківської області. — Ф. Р-5645. — Оп. 3. — Спр. 16. — Арк. 61.

¹⁰⁵ Погіршав соцстан студентів // К.П.І.: газета пролетарського студентства, професури та службовців Київського політехнічного інституту. — 1929. — 1 жовтня.

¹⁰⁶ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 1007. — Арк. 43.

стажу»¹⁰⁷. Вона дійсно приховала своє походження, сподіваючись, що її робота в сільській школі і членство матері в КНС допоможуть отримати освіту. Але на першому ж тижні занять її земляки почали доводити, що Ганна не має права вчитися. У грудні 1928 року до правління ХІНО прийшло повідомлення від інспектури Куп'янської округи про те, що «Михайловська Ганна Антонівна дочка дяка і що батько її втік з білими»¹⁰⁸. Декан робітфаку Г. Берас доводив, що ця дівчина не має права навчатися не лише через невідповідне походження, а й через відсутність робітничого чи селянського стажу, Центральна комісія у студентських справах її поновлювала. Нарешті справу вирішили в Управлінні профосвіти, звідки до ректора ХІНО надійшла вказівка: «Пропоную негайно виконати постанову Центральної студентської комісії при НКО про поновлення гр. Михайловської Г. в правах студентки робітфаку. Стипендії не позбавляти. Про виконання повідомити»¹⁰⁹.

Наприкінці 1920-х рр. до редакцій періодичних видань почали надходити в особливо великій кількості довідки на тих студентів, що їх «не повинно бути в пролетарських вузах, які виховують майбутніх фахівців із пролетарською ідеологією», а також пропозиції щодо посилення контролю до виявлення соціального походження абітурієнтів. Наприклад, член КП(б)У Б. Ярославський із села Срібне Прилуцького округу, закликав пильніше перевіряти соціальний стан абітурієнтів, звертаючи більшу увагу не лише на конкурс за знаннями, а і на конкурс за соціальним станом: «Для того, щоб знати соціальний стан, потрібно враховувати, що мали до революції [...]. Оскільки цього не вимагають навчальні заклади, то діти заможних, користуючись посвідченнями і під маркою середняка, а то і «незаможника», пролазять до різних вузів»¹¹⁰. Автор листа пропонував у посвідченнях, крім землі, зазначати будівлі, робочу і неробочу худобу, сільськогосподарський реманент, суму податку тощо. Крім того, «щоб уникнути зловживань з боку сільрад, посвідчення повинні бути затверджені Райвиконкомом» і плюс до того, вимагати від молоді політичну характеристику, також затверджену районним партійним комітетом.

Враховуючи цей та інші листи дописувачів, редакція «Комуніста» звернулася у квітні 1929 р. особисто до Наркома освіти М. Скрипника із пропозицією «прийняти до уваги питання, що їх висовує автор» і повідомити про вжиті заходи¹¹¹.

Саме з цього навчального року, за повідомленням Укрпрофосвіти, була «удосконалена анкета для вступників, а також вироблена спеціальна довідка, де повинно бути докладно зазначено про соціальний та мастковий стан до революції і зараз. Крім того, прийом заяв призначено з 1 травня із тим, щоб можна було на місці перевірити документи вступників»¹¹².

¹⁰⁷ Там само. — Оп. 6. — Спр. 10527. — Арк. 399.

¹⁰⁸ Там само. — Арк. 402.

¹⁰⁹ Там само. — Арк. 404.

¹¹⁰ Там само. — Спр. 8797. — Арк. 217.

¹¹¹ Там само. — Арк. 203–204.

¹¹² Там само. — Арк. 202.

Пропонував свої «послуги» у справі «оробітничення» вищої школи і журнал «Студент революції», на сторінках якого пропонувалося опубліковувати списки студентів, виключених за останні три роки, оскільки «треба не лише систематично боротися за очищення вишу від непридатного елемента, але й відрізати для нього шлях знову потрапити до вишу»¹¹³. З кінця 1920-х рр. шпальти періодичних видань зарясніли інформацією про «вовків в овечій шкурі», яких вичищено чи потрібно викинути з вишів.

Крім першорядної ваги відряджень, на початку 1920-х рр. для вступу потрібно було задовільно здати так званий колоквіум¹¹⁴. Основним завданням його було з'ясувати, наскільки абітурієнти володіють знаннями елементарних наукових фактів у їх взаємозв'язку, методом наукового мислення (зв'язок знань з життям) та який вони мають світогляд¹¹⁵. Як правило, колоквіум проходив у формі співбесіди. А.Утевський згадував, що з літератури і оцінки загальної підготовки співбесіду з абітурієнтами проводили два викладачі Харківського ІНО і політкомісар (1922 р.), причому запитання були досить нескладними¹¹⁶. Для підготовленої молоді вони дійсно не були складними. А. Малишко згадував: «При моєму вступі до ІНО [весна 1930 р., додатковий набір — *Авт.*] іспити з літератури приймав від мене Микола Зеров. «Ану розкажіть, яких ви знаєте поетів?» Знаю, кажу йому, напам'ять Маяковського, Шевченка, дещо Івана Франка й інших письменників. Мабуть, хвилин з двадцять уважно він слухав мене. Тоді розмова про літературу взагалі. Я розповів йому, що знав про «Молодняк» і «Гарт». «Добре, — сказав Зеров, — будете в нашому інституті». Сказав так певно, ніби подальші іспити вже не мали ніякого значення»¹¹⁷.

Проте були й письмові іспити. Як згадує Д. Гуменна, перший іспит до КІНГУ вона здавала письмово — потрібно було написати про творчість Івана Франка. Наступний був усним, з політграмоти: «Що таке двохсполовинний Інтернаціонал? Хто були його творці? Про Плеханова чула я вперше, невтямки було мені, що є такий на світі. А як я могла знати щось про двохсполовинний Інтернаціонал, коли й перших двох не уявляю собі? Ще й третій Інтернаціонал є? Ой, біда! Провалилася! Напевно! Ніяких політграмот у Ставищах не було. Замість неї ми співали «Не пора, не пора, не пора...»¹¹⁸. Яка ж вона була здивована, коли у списках, вивішених на стінах коридорів, прочитала, що приймальна комісія на підставі гарної письмової роботи перевела її до ІНО без іспиту.

Приймальні комісії, як правило, складалися з викладачів, студентів і політкомісара вишу (якщо був наявним). У Київському ІНО, наприклад, до складу

¹¹³ Відрізати ворогові шлях до вишу // Студент революції. — 1930. — № 14. — С. 33. — Підпис: Янчук.

¹¹⁴ Від колоквіуму звільнялися особи, які закінчили технікуми та робітфаки; колишні студенти інститутів, особи, які закінчили навчальні дореволюційні навчальні заклади.

¹¹⁵ Бюллетень Укрглавпрофобра. — 1921. — № 2. — С. 5.

¹¹⁶ Утевський А.М. Начало пути // UNIVERSITATES=Университеты. — Х., 2005. — № 3. — С. 67.

¹¹⁷ Цит за.: Костенко А.І. Андрій Малишко. — С. 32.

¹¹⁸ Гуменна Д. Дар Евдотеї. Іспит пам'яті. — Кн. 1. — С. 150.

такої комісії у 1923–24 рр. входили: ректор О.Карпеко, член КП(б)У (34 роки), проректор Б. Якубський (безпартійний, 35 років) і два студенти, члени КП(б)У, 26 і 30 років¹¹⁹. Рівень знань відрядженої до вишів молоді був надзвичайно низьким, на вступних іспитах для них робилися істотні послаблення. Так, два робітфаківця, які працювали у приймальній комісії Харківського ІНГ, підходили до абітурієнтів «з міркою не «хто краще відповість на політичні запитання», а хто виробничим стажем та заслугами перед революцією гідний зайняти місце на робітфаку»¹²⁰. Відряджені до Харківського ІНО були впевнені, що для вступу була необхідною лише елементарна письменність, про що їх запевняли на місцях¹²¹. Оскільки командировки видавалася за декілька днів до виїзду, то навіть та молодь, яка закінчила технікуми і профшколи, не мала часу як слід підготуватися до іспитів. А випускник робітфаку Харківського медичного інституту пригадував, що перед вступними іспитами він «зубрив» виключно географію: «Мені здавалося, що географія — це все. Політично я себе вважав досить розвинутим»¹²². Тож не випадково герой В. Підмогильного Степан Радченко дивувався відповідям абітурієнтів, з якими складав вступний іспит: «Невже і їх приймуть до інституту? У всякому разі, він був вищий від них на дві голови, знання маючи струнке й широке, без прогалин та ополон»¹²³. Вступні іспити для робітничо-селянської частини молоді не мали вирішального значення, оскільки спочатку багатьох пролетарів до вишів приймали навіть з незадовільними оцінками¹²⁴.

Немало абітурієнтів, не витримавши іспитів і навіть ті, хто взагалі не ризикнув їх тримати, зверталися в різноманітні організації, до Головнопрофосу, до Центральної комісії у студентських справах з вимогами зарахувати їх до вишів. Досить часто, згідно з рішеннями органів влади, такі абітурієнти зараховувалися на навчання зі зміною термінів вступних іспитів. «Прийняття таких осіб загрожує досить серйозними незручностями в навчальному житті інституту — скаржився ректор Харківського геологічного і землевпорядного інституту М. Михайлов у 1923 р., — оскільки особи, які не мають достатньої підготовки, будуть знижувати рівень викладання, що цілком недопустимо у такій важливій галузі, як землеустрій ... Досвід засвідчив, що такі особи знов і знов клопочуться про продовження їм різних термінів і, залишаючись в інституті, знижують рівень постановки в ньому навчальної справи»¹²⁵. Ректори інших вишів також категорично прохали припинити таку практику, «коли весь рік безперервно досилалися товариші до вступу в інститут і не створювалися нормальні умови для

¹¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1077. — Арк. 373.

¹²⁰ Робфак Х.І.Н.Г. // Студент революції. — 1924. — № 3–5. — С. 62. — Підпис: Ф.К.

¹²¹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 4583. — Арк. 181.

¹²² *Фесенко М.* Красные дни // Сборник, посвященный 4-му выпуску рабфака ХМИ. — Харьков, 1926. — С. 77–78.

¹²³ *Підмогильний В.* Місто. — Х., 2005. — С.54.

¹²⁴ *Кривенький А.И.* На первых ступенях: участие комсомола в революционном преобразовании высшей школы, подготовке и воспитании молодой советской интеллигенции. 1918–1932 гг. — М., 1988. — С. 94.

¹²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 803. — Арк. 30.

занять на першому курсі... У більшості випадків відряджені товариші були найгіршим елементом, який не зміг пройти через приймальну комісію і зараз всілякими шляхами намагається потрапити до вишу»¹²⁶.

З 1926–27 навчального року була введена нова система прийому — куріальна, за конкурсними іспитами¹²⁷. Класовий принцип ця система зберігала, проте вступні іспити проводилися всередині кожної із встановлених п'яти курій: робітників, селян, інтелігенції, службовців та кустарів. Тому робітник ніколи не міг виступити конкурентом інтелігенту чи кустарю. Для кожної вертикалі були визначені окремі норми для вступу, яких слід було дотримуватися (%%)¹²⁸.

вертикаль	робітники	селяни	Трудова інтелігенція	службовці	кустари
Інженерно-технічна	70	15	5	8	2
Сільськогосподарська	20	60	10	8	2
Педагогічна	15	35	30	17	3
Соціально-економічна	40	20	15	21	4
Медична	20	30	24	21	5
Художня	15	25	36	20	4

Проте в таємних інструкціях навчальним закладам надавалася інша орієнтація. Наприклад, Житомирському ІНО у 1927–28 н.р. потрібно було прийняти «робітників — 20 % замість 15, трудової інтелігенції та службовців 52 % замість 57, кустарів 3%, селян 25%»¹²⁹. Для багатьох вишів, особливо провінційних, забезпечити встановлені норми з робітничої курії було нереально. Наприклад, у доповіді окрінспектора наросвіти про наслідки комплектування вишів Полтавщини у 1928–29 н.р. зазначалося: «Покращення соціального стану є далеко недостатнє [...]. Зокрема, Полтавський ІНО замість 24 прийняв лише 5 [робітників — *Авт.*], Полтавський політехнікум — замість 126 — 66, Червоноградський рілньничий — замість 28 — лише 19. Не краща справа і з бідняцько-батьрацькою групою студентів, бо на 55,8% прийнятих селян припадає лише 9,4% на бідняцько-батьрацьку групу»¹³⁰.

Обов'язкові для усіх іспити бажачі вступити до вищих навчальних закладів зустріли з великим незадоволенням, оскільки знання більшості з них не відповідали вимогам програм, ухвалених НКО. Ректор Житомирського ІНО, наприклад, повідомляв, що найбільше невдоволення виявляли вчителі сільських шкіл, які в порівнянні з іншими групами абітурієнтів були «найбільш відсталі в своїх знаннях і розвиткові, тому спочатку од них подано мало заяв і тільки після розпорядження НКО про зарахування без іспитів вчителів з певною освітою і

¹²⁶ Там само. — Оп. 4. — Спр. 707. — Арк. 268.

¹²⁷ Ряпто Я. Радянське студентство: (Характеристика вузів України). — Х., 1928. — С. 19.

¹²⁸ Держархів Житомирської області. — Ф. Р-98. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 61.

¹²⁹ Там само. — Спр. 13. — Арк. 10.

¹³⁰ Держархів Полтавської області. — Ф. Р-363. — Оп. 1. — Спр. 256. — Арк. 61.

педстажем, від них посипалися заяви»¹³¹. Як правило, в інститутах народної освіти колишні вчителі складали більшість студентів.

Класовий принцип комплектування вишів формально зберігався до 1936 р., проте, як уже зазначалося, з кінця 1920-х рр. стали враховувати й академічні успіхи абітурієнтів: «Класових установок при відборі студентів потрібно твердо дотримуватися, — підкреслював у своїй доповіді начальник головного управління навчальними закладами Наркомважпрому СРСР Д. Петровський на активі київських вишів у червні 1934 р. Хочу твердо підкреслити, що ми повинні дотримуватися суворих вимог до вступників в межах програм. Екзамени потрібно проводити в дружній атмосфері, але знання потрібно перевіряти ретельно. Незнаючих не потрібно обманювати. Коли ми незнаючим ставимо гарні оцінки і приймаємо, то інколи думаємо, що проявляємо «чутливість». По суті проявляємо жорстоку грубість до них, яку вони відчують при відсутності знань через декілька місяців і будуть глибоко розчаровані»¹³².

Зазначимо, що члени приймальних комісій сприяли вступові підготовленої, але без відряджень, молоді, і досить часто відчували талант у непідготовленої молоді. Так, відомо, що достатньо уважним до абітурієнтів був член приймальної комісії КПІ, видатний математик, академік М. Кравчук. Він допоміг при вступі С. Корольову, якому, щоб стати студентом, не вистачало відповідного соціального походження. Підготовка у юнака була вражаючою, про що, зокрема, свідчить його заява до приймальної комісії КПІ, в якій Сергій написав, що знання з вищої математики і спеціального повітроплавання він отримав власними силами, користуючись лише покажчиком літератури технічної секції, а на той час ним був уже сконструйований безмоторний літак оригінальної конструкції К-5, проект і креслення якого були визнані доцільними для будівництва. Ректор КПІ В. Бобров і проректор І. Касьяненко сприяли вступові на IV курс інституту майбутньому відомому конструкторові літаків К. Калініну, вичищеному із Московської воєнно-повітряної інженерної академії з формулюванням «колишній царський офіцер і дворянин»¹³³.

Звичайно ж, не усім вихідцям із «колишніх», які не приховували свого походження, сприяли обставини. Період сталінської культурної революції (1928–1931 рр.) вважається найгострішим періодом дискримінації, коли перешкоди на шляху до вищої освіти стало надзвичайно складно. Вступити до інститутів у цей період вихідцям із «колишніх» досить часто не допомагали ні відмінні знання, ні корисні знайомства. Онучка І. Сошенка скаржилася наркому освіти УСРР М. Скрипнику у вересні 1928 р., що її сина, М. Мазюкевича, незважаючи на розпорядження НКО і вдало здані іспити, не прийняли до КПІ в той час, коли «всі, хто попав у першу курію — не витримали і були піддані переекзаменуванням. Це, тов. Скрипник, я Вам розповідаю не

¹³¹ Держархів Житомирської області. — Ф. Р-98. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 50.

¹³² ЦДАВО України. — Ф. 1252. — Оп. 1. — Спр. 96. — Арк. 12.

¹³³ *Згуровский М.* Киевские политехники — пионеры авиации, космонавтики, ракетостроения. — К., 2011. — С. 160.

анекдот. [...] Громадянин Скрипник, невже моєму синові, правнуку Сошенка, доведеться терпіти ті ж муки в пошуках освіти, як і його прадіду»¹³⁴?

Ступінь сприйняття принципу класового комплектування у членів приймальних комісій був різним, тому неодноразово серед викладачів фіксувалися вислови, що «партія не повинна вмішуватися до академічного внутрішнього життя вузу». А професор Ю. Коршун з Дніпропетровського медичного інституту, відстоюючи право на навчання академічно підготовленої молоді, говорив (1931 р.), що класовий принцип буде прийнятний тоді, «коли треба буде готувати не фахівців, а шевців»¹³⁵. Досить часто приймальні комісії критикувалися за прийом до інститутів «чужого елементу», а без партійного тиску і постійного контролю цього процесу досягти необхідних результатів було неможливо. Аналізуючи наслідки вступних кампаній, у звітах постійно наголошувалося на тому, що не витримуються соціальні категорії в усіх навчальних закладах: відмічався недобір по селянській курії чи перебільшення по курії службовців (наприклад, в інститутах Харкова наводилися такі показники: ХІНГ — на 4,24%, ХМІ — на 7,1%, Муздрамінститут — на 7,5%, СГІ — на 2,4%)¹³⁶. Крім того, правила прийому продовжували порушувалися з боку НКО, яким видавалися розпорядження щодо окремих осіб. З боку КНС та сільрад продовжували фіксуватися випадки посилення на навчання «куркульських елементів», а з боку профорганізацій — службовців.

У цілому ж, продовжував констатуватися низький рівень знань у абітурієнтів, задовільно іспити складали близько 60% вступників. Слабка академічна успішність тих, хто вступив до вишів, «гальмувала і буде гальмувати пролетаризацію», зазначалося у звітах¹³⁷. З іншого боку, необхідність забезпечення потрібного відсотка пролетарської молоді, яка не володіла відповідними знаннями для навчання у вишах, породжувала чимало проблем з організації навчального процесу, впливала на відвідування занять студентами і на відсоток виключень за академічну неуспішність. Проте вимоги популяризації вступу до вишів серед робітників та бідняцько-батьрацької частини селянства примушували виші відкривати спеціальні підготовчі курси для вступу безпосередньо на виробництві — на шахтах Донбасу, заводах індустріальних гігантів, у селах.

Рівень знань абітурієнтів ще тривалий час залишався проблемою для вишів. Аналіз результатів вступних іспитів 1936–37 н.р., після оголошення громадян СРСР рівноправними, засвідчив недостатній рівень грамотності. Члени приймальних комісій констатували незнання творів літератури, а лише заучування окремих фраз із підручників про ті чи інші твори. Стосовно природничих дисциплін, зазначалося повне незнання експерименту. Фізика, наприклад, у школах проходила без дослідів. Тому на вступних іспитах можна було почути такі відповіді: «Ареометр, опущений у ємкість з водою, перетворився в калориметр»,

¹³⁴ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 8. — Спр. 409. — Арк. 112.

¹³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 64.

¹³⁶ Держархів Харківської області. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 76 зв., 77 зв.

¹³⁷ Держархів Полтавської області. — Ф. Р-363. — Оп. 1. — Спр. 256. — Арк. 61.

а дослід Торічеллі не міг бути проведений, оскільки випускники десятирічок Харкова манометр плутали з барометром¹³⁸.

Ряд середніх шкіл при незадовільних знаннях учнів виставляли їм добрі та відмінні оцінки. У результаті на вступних іспитах абітурієнти отримували незадовільні оцінки, або «не атестовано»¹³⁹. Так, із 197 осіб, допущених до екзаменів у Харківський електротехнічний інститут, повністю витримали іспити лише 73, які й стали студентами¹⁴⁰.

Як зазначалося вище, при зарахуванні до інститутів на основі вільного прийому перевага надавалася робітникам і трудовому селянству, комуністам і комсомольцям. Особи, позбавлені виборчих прав, а також ті, що жили на не-трудоі доходи, та їх діти, до вишів не приймалися. Для певної категорії вступників, які не були вихідцями з робітників і селян (наприклад, демобілізовані воїни чи діти деяких груп «трудоі» інтелігенції — педагогів, інженерів, лікарів тощо), надавалися рівні права з робітниками¹⁴¹. Незважаючи на продемонстровану у постановах лояльність до названих категорій громадян, у дійсності реалізувати право на отримання вищої освіти було не так і легко, про що свідчать, наприклад, листи викладачів до НКО чи в інші інстанції з приводу вступу їхніх дітей до вишів. Так, у клопотанні відомого літературного критика і автора шкільних підручників В. Коряка від 28 липня 1933 р. зазначається: «...я маю пільгове право щодо навчання своїх дітей. Одначе не завше з тим лічається різні навчальні заклади і мені треба було звертатися до самого наркома за допомогою — щоб прийнято було дочку мою до електромеханічного технікуму, бо її вважалося просто як дочку службовця. Тепер вона скінчила технікум і хоче вступити до Електротехнічного інституту. Мушу знову вдатися з проханням дати можливість моїй дочці здобути вищу освіту — прийняти її цього року на І курс денного відділу по спеціальності електрообладнання»¹⁴².

Відкрита дискримінація всіх, хто не належав до пролетарських верств населення, призвела до того, що поняття «соціальне походження» в анкетах у більшості замінювалося поняттям «соціальне положення». Враховуючи це, парткоми зобов'язували всі установи «вести точний облік соціальних груп своїх учнів» і порушували клопотання перед НКО про «уточнення форми «приймальної відомості», бо теперішня зовсім незадовільна»¹⁴³. Не влаштовувала місцеву владу, наприклад, відсутність диференціації селян, у результаті чого до вишів приходила більш заможна молодь. Увесь час наголошувалося, що відповідальність за

¹³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1252. — Оп. 1. — Спр. 535. — Арк. 45.

¹³⁹ Там само. — Арк. 46, 47.

¹⁴⁰ Там само. — Арк. 50.

¹⁴¹ На підставі постанови РНК від 31.08.26 р. № 88/236 п. 17. діти спеціалістів, що їх об'єднував «ВУМБІТ» під час зачислення до всіх вишів НКО стали прирівнюватися до дітей робітників. У відповідності до постанови Політбюро від 10.07.1931 р. «Про роботу технічного персоналу» діти інженерно-технічних працівників при вступі до вишів отримували рівні права з дітьми промислових робітників.

¹⁴² ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 331. — Арк. 45.

¹⁴³ Держархів Полтавської області. — Ф. Р-363. — Оп. 1. — Спр. 256. — Арк. 62.

добір соціального складу студентів несуть сілради та КНС, а контролювати цей процес мають районні виконкоми з залученням профспілкових організацій.

Які б нові пункти не вводилися у анкетах, молодь завжди намагалася дати таку відповідь, яка викликала б якомога менше питань. Так і з'являлися у статистиці необхідні цифри, що засвідчували «робітничо-селянське походження» та відсоток пролетаризації вищої школи. Населення країни пристосовувало себе до вигідного для нього «класу», перетворюючи біографічну інформацію потрібним чином, на відміну від стратифікаційної політики, яку проводила радянська влада в перші десятиліття. Її сутність досить влучно розкриває поняття «приписування до класу», запропоноване американською дослідницею Ш. Фітцпатрик¹⁴⁴, яка вказує на те, що після 1917 р. представники всіх шарів населення були «приписані» державою до якогось «класу». Приписані до класу, який отримав назву «буржуазний» (так звані «колишні люди» — поміщики, чиновники, офіцери царської і Білої армій, купці, священники тощо), вимушені були інтегруватися в радянське суспільство в умовах дискримінації. Як зазначалося вище, для отримання освіти вони всіма можливими для них шляхами намагалися дістати документи, які б засвідчували пролетарське чи селянське походження, особливо великою виявилась їхня кількість серед так званих «службовців» чи вихідців із них. Якщо проаналізувати динаміку всіх студентів, вихідців із цієї категорії, то виявляється, що протягом 1920-х рр., незважаючи на політику пролетаризації, їхня кількість у вишах України або залишається стабільною (у технічних у 1923–24 н.р. їх було 28,0%, а у 1926–27 — 29,6%, у сільськогосподарських відповідно 22,7% і 25,0%), або має тенденцію до зростання (у медичних інститутах у 1923–24 н.р. службовців нараховувалось 54,9%, а у 1926–27 — 69,3%, у педагогічних відповідно 28,7% і 46,2%, у мистецьких — 45,4% і 63,1%)¹⁴⁵. Встановити, ким була насправді основна маса цих «службовців», у дійсності нереально. Так, у Харківський електротехнічний інститут у 1936 р. було прийнято за соціальним станом — 60,3% робітників і дітей робітників, 23,3% службовців, а за соціальним походженням робітників виявилось 34,3%, а службовців — 43,8%¹⁴⁶. Тому зауваження К. Попова стосовно ступеня пролетаризації вишів «потрібно мати на увазі, що серед цих робітників і селян є далеко не справжні пролетарі, і далеко не справжні селяни»¹⁴⁷ справедливі і разом з різноманітними его-документами свідчать про те, що реально вихідців із непролетарських верств населення серед студентів було значно більше. Вони намагалися приховати своє походження для того, щоб мати можливість навчатися: «Я був студент і хотів учитися, — пригадував Ю. Шевельов. ... Я не розумів зв'язку явищ і тому не хотів до них втручатися.

¹⁴⁴ Fitzpatrick S. Ascribing Class: The Construction of Social Identity in Soviet Russia // *Journal of Modern History*. — 1993. — Vol. 65. — № 4. — P. 750.

¹⁴⁵ Лаврут О.О. Студентство радянської України в 20-ті роки XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — Донецьк, 2004. — С. 54–56, Додаток А. Табл. 2.5.

¹⁴⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1252. — Оп. 1. — Спр. 535. — Арк. 50.

¹⁴⁷ Попов К. Вопросы подготовки научной смены // *Революция и культура*. — 1929. — № 17. — С. 7.

Я жив під страхом, що можуть викрити моє приховуване «соціальне походження» з усіма його катастрофічними наслідками...»¹⁴⁸.

Починаючи з 1928–1929 н.р. у частині вишів фіксується значне збільшення пролетарської частини студентів. Так, якщо у 1927–28 н.р. в інститутах Одещини було 38,3% робітників, то у наступному їхня кількість зростає до 47,6%. У той же час в окремих вишах зменшується відсоток робітників, як, наприклад, у Медичному інституті (29,8% проти 36,2)¹⁴⁹. Те ж саме можна сказати і про сільськогосподарські виші, де досить низьким був відсоток наймитів, про отримання вищої освіти якими так піклувалася влада (Одеський сільськогосподарський інститут — 6%¹⁵⁰, Київський інститут машинізації — 3,5%, Київський цукровий інститут — 4,4%)¹⁵¹. Всього ж у інститутах України у 1928–29 н.р., за офіційними даними, навчалося 28,3% робітників і 25,7% селян¹⁵². Зазначаючи збільшення пролетарського прошарку, слід пам'ятати про таку тенденцію, як намагання у звітах представити якомога більше студентства «пролетарським», що призводило до викривлення звітності, яка досить часто не відтворювала картину істинного становища у вишах.

Виправити ситуацію і поповнити «робітниками і наймитами» вищі навчальні заклади, починаючи з 1928 р., було вирішено за рахунок посилення партійних, а за їх прикладом і профспілкових «тисяч» на навчання¹⁵³. Цей захід вважався виправданим і практикувався протягом декількох наступних років, тож приймалися рішення про посилення на навчання 2000 і 5000 комуністів¹⁵⁴. Комплектування «тисяч» відбувалося виключно із осіб, які мали тривалий досвід керівної партійної, господарської, радянської та профспілкової роботи. Крім того, перед НКО неодноразово порушувалися питання про мобілізації, аналогічні «тисячникам», у ті виші, де фіксувався недобір достатньої кількості робітників і партійців, наприклад, в інститути народної освіти чи сільськогосподарські¹⁵⁵. Такі недобори протягом 1930-х рр. були явищем звичним, про що свідчить аналіз ходу вступних кампаній, який у більшості випадків кваліфікувався як незадовільний навіть в індустріально-технічних інститутах¹⁵⁶. Щодо вишів інших наркоматів, то у них «якісний склад» був значно гірший: у Дніпропетровському медичному інституті у 1933 р., наприклад, з загальної кількості абітурієнтів було лише 30% робітників і дітей робітників, а членів і

¹⁴⁸ Шевельов Ю. Я — мене — мені ... (і довкруги). — Т. 1. — Х.; Нью-Йорк, 2001. — С. 117.

¹⁴⁹ Держархів Одеської області. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 725. — Арк. 1.

¹⁵⁰ Там само.

¹⁵¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 12.

¹⁵² Народна освіта України: Установи професійної освіти на 1 листопада 1928 та 1929 рр. — Х., 1931. — С. 26.

¹⁵³ Вища школа Української РСР за 50 років. — Ч. 1. — С. 195.

¹⁵⁴ Бистров М.А. Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму. 1917–1937 рр. — Х., 1974. — С. 49.

¹⁵⁵ Держархів Харківської області. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 79; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6451. — Арк. 168.

¹⁵⁶ Там само. — Арк. 166.

кандидатів партії — 5%; у Київський інститут соціального виховання подали документи лише 5% членів партії і 21% комсомольців. По територіальним педагогічним інститутам серед вступників було всього 3% партійців і 25% комсомольців¹⁵⁷. Невеликий прошарок робітників зафіксовано і серед абітурієнтів інститутів Наркомземсправ (до 34%), Наркомздоров'я (32%), університетів (32%), педагогічних інститутів (21%) тощо¹⁵⁸.

Великі проблеми з підбором необхідного владі контингенту вступників виникли також внаслідок різкого збільшення норми прийому. На засіданні РНК УСРР 3 травня 1930 р., щоб задовольнити потребу народного господарства у фахівцях вищої кваліфікації, було визнано за потрібне проводити прийом до вишів двічі на рік — у квітні та восени¹⁵⁹. Контингент прийому на 1930–1931 н.р. до інститутів встановлювався у 44615 студентів, до технікумів — 90000¹⁶⁰ (Для порівняння: у 1928 р. до інститутів було прийнято 8287 студентів)¹⁶¹.

Результатом затвердження цих норм стали, за термінологією того часу, «прориви» у справі набору — без агітації необхідну кількість абітурієнтів забезпечити було неможливо, та ще й необхідного походження. Щоб уникнути недоборів, інститутам доводилося проводити широку роз'яснювальну масову роботу на заводах, залізницях, у радгоспах та інших установах. Як правило, представники вишів направлялися вербувати робітників від верстата на виробництво, у могутні пролетарські центри на зразок Донбасу, де «поваритися в робітничому котлі» намагалося чимало молоді з різних соціальних верств. Тож саме у великих промислових центрах можна було сподіватися на забезпечення необхідного відсотка робітників, комуністів та комсомольців. Так, у 1929–30 н.р. Харківський технологічний інститут змушений був направити приймальні комісії у Сталінську, Луганську округи та на підприємства Харкова, які й забезпечили набір навіть більше норми¹⁶². Генерал П. Григоренко згадував, що коли він працював у Сталіно, у одній із таких комісій у вересні 1929 р. йому довелося пройти співбесіду й отримати направлення до ХТІ, оскільки для нього рішення партії завжди були законом¹⁶³.

У періодиці з гордістю повідомлялося про результати таких акцій, як, наприклад: «Осінній набір до Харківського автошляхового інституту внаслідок проведеної великої підготовчої роботи дав добрі наслідки. ... з прийнятих 203 чоловік — 74% робітники та їхні діти, 47,8% — члени ВКП(б), 16,2% — члени ЛКСМУ. Серед прийнятих — ряд товаришів з 15–20 річним стажем, кілька червоних партизан та червоноармійців»¹⁶⁴.

¹⁵⁷ Там само. — Спр. 6222. — Арк. 54.

¹⁵⁸ Там само. — Арк. 70.

¹⁵⁹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 742. — Арк. 28.

¹⁶⁰ Там само. — Арк. 6.

¹⁶¹ Культурне будівництво Української РСР. Статистичний довідник. — К., 1940. — С. 50.

¹⁶² Держархів Харківської області. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 76.

¹⁶³ Григоренко П.Г. Спогади. — С. 85.

¹⁶⁴ Набір провели успішно // Студент революції. — 1931. — № 29–30. — С. 24. — Підпис: Л.

У ті часи в інститутах були винайдені різноманітні форми і методи агітації молоді на навчання. Коли у Київський інститут споживчої кооперації на 3 серпня 1931 р. на 300 вакантних місць було подано тільки 32 заяви і на 200 місць робфаку — жодної, було не лише відряджено в округи спеціальні бригади, а й надіслано 250 студентам, які того часу проходили практику, доручення завербувати людей до інституту. Внаслідок спеціально проведеної роботи на початок навчального року було подано до інституту 605 заяв і до робітфаку 150¹⁶⁵. Спеціальні вербувальники з числа студентів були відібрані в Київському університеті, кращі з них були премійовані¹⁶⁶, але план набору не виконувався. Харківський поліграфічний інститут забезпечив спеціальними плакатами та листівками близько 15 вербувальних бригад, які направлялися на заводи Донбасу та Харкова, в результаті на 80 місць було подано 169 заяв.

Крім цього, у пресі публікувалися оголошення про набір, виготовлялися яскраві плакати-оголошення, що встановлювалися не лише поблизу інститутів, а й у центрі міст чи у людних місцях¹⁶⁷. Щоправда, оголошення в періодичних виданнях уповноважений Головного управління навчальними закладами Наркомважпрому СРСР Д. Петровський вважав «марною тратою грошей навчальних закладів»¹⁶⁸. Молодь у навчальні заклади, говорив він на активі Київських вишів 9 червня 1934 р., потрібно заохочувати шляхом організації «серйозних лекцій наших кращих професорів на робфаках, на заводах, в десятирічках. Потрібно використовувати радіо, видавати спеціальні проспекти. Завдання вербовки полягає в серйозному роз'ясненні суті втишу для того, щоб вибір був найбільш продуманим і ефективним»¹⁶⁹.

Разом з тим зустрічалися випадки, коли заводи не пускали на свою територію вербувальних бригад з вишів¹⁷⁰, а окремі господарські, партійні організації підприємств не відпускали комуністів, комсомольців і кваліфікованих робітників з відповідною загальною освітою на навчання, у результаті чого у вишах фіксувався недокомплект студентів з необхідним соціальним і партійним складом¹⁷¹.

Не бажали розлучатися з активістами і сільські осередки, тож чимало активістів писали листи до ЦК ЛКСМУ і особисто до його секретаря С. Андреева з проханням направити на навчання. Так, комсорг з Одещини І.Г. Кравченко зазначав, що він виконував всі доручені йому завдання, але, незважаючи на успіхи в роботі, так і не отримав бажаного направлення до вишу¹⁷². Комсорг колгоспу імені Т. Шевченка О. Пилипенкова із села Шелудьківка, що на

¹⁶⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 12.

¹⁶⁶ Історія Київського університету / під ред. проф. Жмудського О.З. — К., 1959. — С. 355.

¹⁶⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1252. — Оп. 1. — Спр. 535. — Арк. 2.

¹⁶⁸ Там само. — Спр. 96. — Арк. 13.

¹⁶⁹ Там само.

¹⁷⁰ На порозі нового навчального року // Студент революції. — 1932. — № 27. — С. 12. — Підпис: П. Інґ-й.

¹⁷¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6222. — Арк. 54.

¹⁷² Там само. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1266. — Арк. 54.

Харківщині, також скаржилася на місцеву владу: «Я очин і очин прохаю і жилаю вчитися і вчитися як Ленін сказав [...] я декілько раз зверталася до секретаря райком комсомолу та секретаря райпаркому з проханням і не звернули на мене зовсім уваги»¹⁷³.

Слід зауважити, що для переважної більшості вишів недобір студентів був серйозною проблемою протягом 1930-х рр. Навіть серед більш-менш забезпечених і популярних інститутів, підвідомчих Наркомату важкої промисловості, підвищена кількість вступників була лише у Київському індустріальному, Київському будівельному та у Харківському машинобудівному інститутах¹⁷⁴. У решті — Донецькому індустріальному, Дніпропетровських гірничому, металургійному, інженерно-будівельному, Запорізькому сільськогосподарського машинобудування імені В. Чубаря, Рубіжанському хіміко-технологічному та Харківському інженерно-економічному інститутах кількість вступників була недостатньою (1937 р.).

З середини 1930-х рр. тактику проведення профорієнтаційної роботи довелося змінити. Якщо до 1935 р. базами набору були, головним чином, заводи і підприємства, куди посилалися бригади вербувальників, то з 1936 р. такою базою стає середня школа (десятирічки, робфаки і технікуми). Почали створюватися студентські бригади для популяризації інститутів, організовувалися вечори-зустрічі студентів з випускниками шкіл, яких знайомили з вищими. Організовувалися ознайомлювальні екскурсії та вечори для школярів у приміщеннях інститутів¹⁷⁵. Використовувалися і такі методи агітації, коли абітурієнтам «на вухо» говорилося про вищий відсоток охоплення стипендією в тому чи іншому навчальному закладі, спокушуючи молодь надавати перевагу кращому забезпеченню навчального закладу, а не обирати бажану спеціальність¹⁷⁶.

З кожним новим роком до вишів приходила молодь із все скромнішими автобіографіями. Середній вік студентів, як і комсомольський та партійний стаж, постійно знижувався. У наборі 1934–35 н.р. «по індустріальній вертикалі ми маємо в 35 вузах 52% комсомольців... Із них віком до 23 років — 83%»¹⁷⁷. По педагогічній вертикалі відсоток молоді доходив до 90%, у медичних і педагогічних інститутах старших за 23 роки майже не було. У сільськогосподарській вертикалі спостерігалася та ж картина. У Київському індустріальному інституті на 644 студентів нового набору із стажем понад п'ять років було всього 25 осіб. Більшість мала стаж від півтора до двох років. Звичайно ж, що такий набір являв собою для партійних лідерів «надзвичайно сирий матеріал, який вимагає великої ідеологічної обробки»¹⁷⁸. Аналогічна картина спостерігалася в Дніпропетровському гірничому інституті. Характеризуючи набір 1934–35 н.р., зазначалося, що «склад нового набору у більшості — молодняк 1914–16 року народження,

¹⁷³ Там само. — Арк. 35.

¹⁷⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1252. — Оп. 1. — Спр. 729. — Арк. 85.

¹⁷⁵ Там само. — Спр. 535. — Арк. 2, 37.

¹⁷⁶ Там само. — Спр. 96. — Арк. 18.

¹⁷⁷ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1144. — Арк. 39.

¹⁷⁸ Там само.

партійний прошарок невеликий, в основному комсомольці — 52% зі стажем 1930–31–32 рр.»¹⁷⁹.

У 1934 р. ЦК КП(б)У прийняв рішення про посилення 10 000 кращих колгоспників і колгоспниць, які мають освіту не нижче 4-річки, у сільськогосподарські інститути і технікуми, згодом цю цифру скоротили до 6 000. Благородна мета — «підняти загальну освіту колгоспників», на практиці була зведена до директив. Серед партійних функціонерів були керівники, які могли тверезо оцінити всю утопічність цієї кампанії, особливо щодо навчання в інститутах молоді, перед якою стояло завдання за рік, а то і за короткий термін, на спеціально створених при інститутах підготовчих курсах отримати знання, необхідні для повноцінного навчання поряд з іншими студентами. Крім інтелектуальної, були проблеми і матеріального порядку: не вистачало гуртожитків, не було стипендій. Та секретар ЦК КП(б)У П. Постишев у листі до ЦК ВКП(б) і особисто до Сталіна (31 травня 1934 р.) переконував, що «при інститутах ми створили однорічні підготовчі курси. При гарному підборі колгоспників — активістів, одного року буде достатньо» і просив залишити рішення в силі¹⁸⁰. Незважаючи на низку постанов і директив щодо організації навчання 6-тисячників та їх фінансування, ці рішення були практично не виконані. На ім'я П. Постишева з місць надходили телеграми, в яких говорилося про неможливість виконати наказ. Наприклад, 21 вересня 1934 р. директори харківських сільськогосподарських інститутів повідомляли: «Розміщення набору студентів колгоспників в рахунок 6000 харківським сільськогосподарським вишам зривається відсутністю гуртожитку. Міськрада відмовилась виконати рішення ЦК»¹⁸¹. Обкомами були відряджені спеціальні особи безпосередньо у райони для відбору колгоспників, за даними на 1 грудня 1934 р., недобір у рахунок «6000» залишався суттєвим для всіх областей¹⁸². Спеціальні представники були направлені і для перевірки організації навчання і матеріального забезпечення студентів-шеститисячників у інститутах і технікумах. Та студенти скаржилися, що під час перебування уповноважених справа трохи починала налагоджуватися, а після їхнього від'їзду все «знов стало на стару точку»¹⁸³.

Доки уповноважені намагалися завербувати необхідну кількість абітурієнтів у рахунок «6000», уже відібрані кандидатури, які приїхали до інститутів, масово розбігалися від нестерпних умов життя. Більш стійкі писали листи до влади в надії на допомогу: «Дорогий тов. Постишев, ми Вас дуже просимо, щоб Ви звернули саму серйозну увагу у найкоротший термін на нашу учобу, аби ми не розбіглися по домам»¹⁸⁴. «Ми розпочали свої підготовчі курси для вступу в технікум ще 15.08. ц.р. Але на сьогоднішній день з кількості 100 осіб залишилось 75», — скаржилися курсанти Кам'янець-Подільського ветеринарного технікуму П. Постишеву 5 листопада 1934 р. «Курсанти до цього часу не одер-

¹⁷⁹ Там само. — Арк. 34.

¹⁸⁰ Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6451. — Арк. 212.

¹⁸¹ Там само. — Арк. 226.

¹⁸² Там само. — Арк. 237.

¹⁸³ Там само. — Спр. 6641. — Арк. 8.

¹⁸⁴ Там само. — Арк. 8.

жували стипендії з колгоспів, яку такі повинні давати в розмірі від 30 до 40 крб. у місяць за постановою ЦК КП(б)У. Не одержують тому, що деякі РПК-ми поставились до цієї справи і до постанови байдужо. Надходить зима, а багато курсантів не мають ні одягу, ні взуття. Житлові кімнати холодні, немає опального матеріалу. Харчування погане й дорожче проти других учбових закладів на 6 крб. на місяць. Їдальня міститься разом з вільним набором студентів, де доводиться витратити багато часу і одержувати той самий харч, що студенти вільного набору. Надходять жовтневі свята, студенти одержують по декілька разів цукор, печення, яйця, білий хліб тощо, а курсанти одержали за 3 місяці лише по 800 грам цукру»¹⁸⁵.

Не виконувалася постанова ЦК КП(б)У та РНК УРСР від 14.03.1934 р. і колгоспами, що направили своїх людей на навчання у сільськогосподарські виші у рахунок «6000» і повинні були виплачувати їм до закінчення навчання 30–40 крб. в додаток до стипендії. Завідуючий сільськогосподарським відділом ЦК КП(б)У Шевченко у листі до секретарів ЦК КП(б)У С. Косіора, М. Хатаєвича та М. Попова 14.06.1937 р. вказував, що колгосп «Червона Волинь» Київської області не сплачував студенту Ковальчуку дотації протягом десяти місяців, колгосп «Червоне козацтво» Вінницької області заборгував студенту М. Ковалю за дев'ять місяців, колгосп імені Постишева Харківської обл. — студенту Охріменку за рік, колгосп імені Ворошилова Чернігівської обл. не сплачував Ф. Начальнику протягом десяти місяців¹⁸⁶. Тому до ЦК КП(б)У і Наркомзему УРСР почали надходити численні заяви від студентів-шеститисячників з проханням вплинути на колгоспи. Так, студенти Уманського СГІ М. Опанасюк і О. Макаренко в заяві до ЦК КП(б)У написали, що вони «вчаться в інституті третій рік і доти не можуть одержати, доки не напишуть заяви в область чи до Всеукраїнських організацій»¹⁸⁷.

Значна частина колгоспів через тяжке фінансове становище дійсно була неспроможна виплатити дотацію до стипендії через неврожай 1934 р., коли на трудовень виплачувалося від 50 коп. до 1 руб. Тому, в свою чергу, колгоспи ставили питання про звільнення від виплат¹⁸⁸. Та поки чиновники вирішували питання про дотації до стипендії студентам, страждати доводилося останнім. Тож, незважаючи на численні директиви і пільги для селянської молоді, остання не надто поспішала їхати на навчання, а в той час окремі інститути (наприклад, Полтавський плодоягідний) знаходилися у загрозовому стані, не маючи можливості забезпечити навіть третю частину необхідного прийому¹⁸⁹. На робітфаку Харківського інституту механізації у 1934–35 н.р. при контингенті набору в 400 чоловік навчалася лише 46, у ветеринарному при плані 450 навчалася 180 робітфаківців¹⁹⁰.

¹⁸⁵ Там само. — Спр. 6451. — Арк. 233–234.

¹⁸⁶ Там само. — Спр. 7096. — Арк. 37.

¹⁸⁷ Там само. — Арк. 37.

¹⁸⁸ Там само. — Спр. 6641. — Арк. 7, 9.

¹⁸⁹ Там само. — Спр. 6222. — Арк. 70.

¹⁹⁰ Там само. — Спр. 6451. — Арк. 166.

З середини 1930-х рр. експеримент з «пролетаризації» вищої школи закінчується, про що свідчать, зокрема, правила прийому до вищих навчальних закладів. ЦВК і РНК СРСР своєю постановою від 29 грудня 1935 р. «Про прийом до вищих навчальних закладів і технікумів» скасували встановлені при допущенні до іспитів і при прийомі до вишів обмеження, «зв'язані з соціальним походженням осіб, які поступають в ці навчальні заклади, або з обмеженням у правах їх батьків»¹⁹¹. До вишів стали приймати всіх громадян, які склали встановлені для вступу до навчальних закладів іспити в порядку конкурсу. Керівництво деяких вишів деякий час продовжувало за традицією віддавати перевагу абітурієнтам пролетарського походження, але влада, як зауважує Т. Смірнова, уже не лише не заохочувала таку практику, але і боролася з нею¹⁹².

Таким чином, найбажанішим студентом у радянській державі могла бути лише молода людина, яка походила із робітничо-селянського середовища чи із верств населення, які мали маргінальний статус при попередньому режимі і намагалися ототожнювати себе з «пролетаріатом». Проте пролетаризація студентства, введена в ранг державної політики у 1921 р., до кінця десятиліття так і не дала необхідних новій владі результатів: переважну більшість студентів, а особливо випускників, складали далеко не вихідці із робітничого середовища і селян. Робітники та їхні діти становили більшість лише в технічних вишах, у решті зміни у соціальному складі відбувалися поступово, а серед студентів завжди значною залишалася доля дітей інтелігенції та службовців. Студентство стало заручником більшовицької освітньої політики, що орієнтувалася на класовий підхід у формуванні контингенту, багатьом потрібно було пристосовувати особисту історію до вимог нової державної ідеології. Вихідці із «соціально-ворожого» середовища, зважаючи на політику дискредитації у відношенні до них, вимушені були різними шляхами долати перешкоди, щоб отримати вищу освіту. Розповсюдженням явищем стало приховування свого соціального походження шляхом отримання фальшивих документів, використання зв'язків із «потрібними» людьми, або заміна поняття «соціальне походження» на «соціальне положення». Турбота про забезпечення необхідного відсотка пролетарів у вишах була обов'язком місцевих приймальних комісій, що також сприяло отриманню можливості навчання особам з «ворожим» походженням, які у переважній більшості випадків мали достатній рівень знань і тому викликали більшу симпатію у професури.

Незважаючи на політику пролетаризації, студентська маса і на початку 1930-х рр. являла собою конгломерат людей різного походження, віку, рівня знань, політичних поглядів. Забезпечити необхідний відсоток пролетарів у вишах було досить важко навіть інститутам індустріально-технічної вертикалі, тому владою були вжиті радикальні заходи з «оробітничення» контингенту студентів: посилення партійних, профспілкових та інших «тисяч» на навчання. «Справедливість» за соціальною ознакою обернулася для вищої школи втратою

¹⁹¹ Збірник наказів Народного комісаріату освіти. — 1936. — № 2. — С. 2.

¹⁹² Смірнова Т.М. «Сын за отца не отвечает» // Россия в XX веке. Люди, идеи, власть. — М., 2002. — С. 191.

такої традиції дореволюційного суспільства, як спадкоємність вищої освіти, оскільки ці навчальні заклади перестали відігравати роль соціальних інститутів, що зберігали культурну спадковість в суспільстві. Разом з тим, новий контингент студентів став цілком демократичним, оскільки формування їх відбувалося лише із трудових верств населення.

Іншою проблемою протягом 1930-х рр. для переважної більшості вишів стали, за термінологією того часу, «прориви» у справі набору студентів, що спонукало застосовувати різноманітні форми і методи агітації молоді на навчання. З того часу почався відлік профорієнтаційної роботи, актуальної для вишів і сьогодні: створювалися «вербувальні» бригади із викладачів та студентів, які направлялися у великі робітничі центри, а з середини 1930-х рр. — на робітфаки та у десятирічки для популяризації інститутів, випуски спеціальних рекламних плакатів та листівок, організація вечорів — зустрічей студентів з випускниками шкіл, лекцій кращих професорів перед майбутніми абітурієнтами. Проте досить часто система вербування до вишів зводилася до механічного набору людей, що спричинювало численні проблеми в організації навчального процесу, зокрема, академічного характеру.

VIII.3. «Чистки» студентського складу вищих навчальних закладів

Переповненість вищих шкіл студентами, переважна більшість яких не мала потрібного новій владі класового походження, призвела до закономірного процесу розвантаження їх і паралельної до цього політики пролетаризації. Держава все більше контролювала політичний простір вищої школи, намагаючись досягти такого стану, щоб, за образним висловом А. Луначарського, інститути були «якнайбільше нагіпнотизовані нашим комуністичним духом»¹⁹³. Використовувалися різні методи «гіпнозу», щоб виробити у молоді необхідне ставлення до подій політичного життя, сформувані студента як людину, яка за своєю сутністю відповідала б духу нового суспільства. Як зазначає Т. Смирнова, цілком розумна мета — відкрити дорогу до вишів дітям робітників і селян — вирішувалася не зовсім розумними методами¹⁹⁴.

Восени 1921 р. виші України отримали спеціальну інструкцію з перереєстрації студентів. Мета її була чітко визначена: «Вияснення особистого складу студентів вузів України, їх освітнього цензу і професійного стажу, успішності в заняттях, ставлення до Радянської влади, реформи вищої школи, вияснення соціального походження, становища та матеріального забезпечення, а головне — звільнення вищої школи від елементів, які заважають її пролетаризації і гальмують вірне виконання нею своїх функцій, а саме від елементів контрреволюційних, злісних спекулянтів та академічно невстигаючих»¹⁹⁵. Особливо

¹⁹³ Луначарський А.В. Борьба за душу // Народное просвещение. — 1921. — № 77–78. — С. 3.

¹⁹⁴ Смирнова Т. «Бывшие люди» в Советской России. — М., 2003. — С. 258.

¹⁹⁵ Держархів Харківської області. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 418. — Арк. 123–124.

пильно мала проходити перереєстрація студентів соціально-економічних та педагогічних інститутів¹⁹⁶.

З цього часу в усіх вищих навчальних закладах розпочинається робота з виявлення і виключення небажаних для нової влади студентів. Про систематичність цієї роботи говорять як звіти навчальних закладів, так і его-документи. Колишня студентка Київського ІНО, письменниця Д. Гуменна зазначала, що чистки йшли одна за одною — «у мій лексикон почав входити цей новий досі термін. Це крилате слово почало пурхати на зборах, у оголошеннях, у комісіях»¹⁹⁷. Крім оголошуваних загальних кампаній, постійно діяли в інститутах всілякі короткотермінові комісії з перевірки особового складу студентів — від реєстрації тих, хто воював у складі ворожих Червоної армії до перереєстрації студентів-першокурсників, залишених на другий рік. Таким чином, майже кожному студенту, незважаючи на походження і партійну належність, довелося неодноразово проходити ці чистилища. Ініціаторами перевірок нерідко виступали і самі навчальні заклади¹⁹⁸. Списки неблагонадійних студентів складалися і подавалися у місцеві комісії партійними та комсомольськими осередками вишів, оскільки їм належала провідна роль у впровадженні та контролі за виконанням політики радянської влади у внутрішньому житті вищої школи. Тому саме завдяки зусиллям осередків, як зазначалося у політичному звіті Полтавського ІНО, «студентство, так би мовити, було зануздане, приборкане в його самостійницьких настроях. На загальних зборах ворожі виступи були виключені, резолюції з тих чи інших питань ухвалювалися одноголосно. Але за цією однотайністю ховалася ще глуха ворожість чи пасивність»¹⁹⁹. Дещо пізніше, 27 грудня 1930 р., у своїй заяві до Київського окрвідділу ДПУ один із таких лідерів напише, що саме за його «активної участі як секретаря партосередку ІНО (1921 р.) [Вищого ІНО у Києві — *О.Р.*], голови Студкому, голови комісії по чистці ІНО, було виключено з ІНО як ворожий та соціально-чужий елемент» низку студентів, у тому числі і племінника М. Грушевського С. Шамрая²⁰⁰. М. Грушевський у листах до К. Студинського підкреслив, що то був «якраз найактивніший елемент, виключений з політ[ичних] мотивів, за обстоюв[ання] укр[аїнської] мови і дисциплін»²⁰¹ (квітень 1923 р.) Згодом історик назве ще один мотив цього звільнення: «Племінника мого, Ш[амрая], викинули з університету в Києві, тому що мій племінник, так і сказали просто! Такий «твердий націон[альний] курс?!»²⁰²

¹⁹⁶ Там само.

¹⁹⁷ Гуменна Д. Дар Евдотії. Іспит пам'яті. — Кн. 1. — С. 158.

¹⁹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 703. — Арк. 260.

¹⁹⁹ Держархів Полтавської області. — Ф. Р-495. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 177.

²⁰⁰ Панькова С. Сергій Шамрай: вибір шляху (штрихи до біографії небожа і учня Михайла Грушевського) // Український історик : журн. Укр. іст. т-ва. — 2002. — Т. 1-4 (152-155) — С. 320.

²⁰¹ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894-1923 рр.) — Львів; Нью-Йорк, 1998. — С. 98.

²⁰² Там само. — С. 105.

Важко сказати, наскільки спокійно проходили чистки у вишах, одні студенти прекрасно почувалися і працювали «і в цій плутанині»²⁰³, в інших розігрувалися справжні драми. Причому вичищали і «колишніх», і вихідців із пролетарського середовища, і тих, хто проливав свою кров на фронтах громадянської війни в лавах Червоної армії, незалежно від походження. Наприклад, у Харківському медичному інституті багато студентів були незадоволені діями члена КП(б)У С. Шубіна — голови комісії з перереєстрації студентів-першкурсників, залишених на другий рік, але відновлених у правах комісією Головпрофосвіти НКО. «Беручи участь у внутрішніх академічних комісіях, виступаючи як відповідальний комуніст, він не втрачав нагоди, щоби не обізвати, не образити, не дати копняка безпартійній студентській масі, попри те, що вона значною мірою складається з пролетаріату, заслуговує, щоб її приваблював, а не відштовхував осередок робітничої партії [...]. Бюрократично, по-чиновницькому, не зважаючи на соціальне становище Шубін суто по-поліцейському викидає з радянського університету робітників і червоноармійців, що через голод і холод добралися до дверей вищої школи, грубо, зухвало обриває кожного, хто наслідуються йому перечити»²⁰⁴.

До літа 1924 р. було проведено декілька перереєстрацій, у тому числі й короткотермінових, під час яких виявлялися «мертві душі» — студенти, які так жодного разу і не з'явилися до інституту. Крім того, була введена підписка студентів на початку кожного триместру, що дозволяла виявляти тих, хто з різних причин не повертався до навчання. Як наголошував у своєму звіті ректор Одеського медичного інституту Л. Громашевський, при проведенні цих заходів «неодмінно витримувався соціальний принцип, що виявився в жорсткому підході до спекулятивних і авантюристських елементів, при максимальному наданні пільг робітникам і селянам, яких налічувалися одиниці»²⁰⁵. Усього в цьому інституті на кінець 1923–24 н.р., тобто до початку тотальної чистки, з 3800 залишилося 1378 чоловік.

Незважаючи на значне скорочення кількості студентів, соціально-академічна перевірка, як зазначається у звіті Полтавського ІНО, яка проводилась влітку 1924 р., не могла дати таких результатів, що ґрунтовно б змінили «фізіономію» студентського складу, «але моральне значення вона мала. Тих, хто залишився, вона змусила «підтягтися» у навчанні і «втягтися» у суспільну роботу»²⁰⁶. Списки осіб, які не пройшли «чистку», під грифом «секретно» розсилалися до всіх вишів (і не лише України). Наприклад, Кубансько-Чорноморський відділ народної освіти отримав у серпні 1923 р. від Головпрофосу України список 70 студентів Харківського технологічного інституту, які були

²⁰³ Утевский А.М. Начало пути // Universitates = Университеты. — Х., 2005. — № 3. — С. 68.

²⁰⁴ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1573. — Арк. 451.

²⁰⁵ Держархів Одеської області. — Ф. Р-2147. — Оп. 1. — Спр. 123. — Арк. 66.

²⁰⁶ Держархів Полтавської області. — Ф. Р-495. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 177.

виключені в результаті перереєстрації 3 березня і 2 травня 1923 р. з пропозицією «перерахованих в ньому осіб до вузів не приймати»²⁰⁷.

Серед різноманітних чисток, які проводилися у першій половині 1920-х рр., слід виділити спеціально організовану кампанію для реєстрації студентів, які раніше служили у ворожих арміях. Весною 1923 р. виші отримали наказ від ДПУ вивісити оголошення такого змісту: «Усім офіцерам, воєнчиновникам, чиновникам воєнного часу, адміністративному складу, юнкерам і добровольцям старої армії, що служили свого часу в білих арміях, або лише проживали на територіях, зайнятих білими, Петлюрою, гетьманом, Денікіним, Колчаком та ін., а зараз є викладачами чи учнями у вишах (список додається), необхідно подати до губвідділів ДПУ на ім'я голови особливої комісії з розгляду клопотань заяви про залишення їх у школі. Термін подачі заяви — два тижні. Ті, хто не подасть заяв, будуть виключені з вишів»²⁰⁸.

Після отримання цього наказу у вишах і на педагогічних курсах розпочали роботу спеціально призначені Комісії з чистки колишніх білогвардійців, де обов'язково був присутнім представник ГПУ. Звичайно ж, ті студенти, які могли приховати свою службу у Білій армії, на Комісію не подавали документи, проте якась частина все ж факт служби визнавала. Більшість не приходили на засідання, після чого їхні справи розглядала спеціальна комісія при Головпрофосвіті. Але на початку 1920-х рр. шанс залишитися в інституті такі студенти мали. Наприклад, із тридцяти осіб, справи яких розглядалися у Харківському інституті народного господарства 10 липня 1923 р., позбавили права навчання лише трьох — В. Левитського як добровольця денікінської армії, С. Дворнікова та В. Бланка як «активних працівників в арміях Денікіна і Врангеля»²⁰⁹. Решту залишили, вказавши кожному на те, що «до цього часу не змив ганебної плями служби в армії Денікіна»²¹⁰. У цей час могли залишити у вишах і дезертирів Червоної армії, якщо вони пред'являли рекомендації від партійних працівників чи були активними на громадській роботі. Після 1927 р., коли колишні офіцери були визнані потенційно небезпечними на випадок зовнішньо чи внутрішньополітичних конфліктів, навіть підозри про перебування в одній із армій — Білій чи УНР, вистачало для виключення із інституту, що неодноразово засвідчують протоколи засідань комісій у студентських справах різного рівня. Більшість колишніх вояків до середини 1920-х рр. вже мали пристойний стаж служби в радянських установах і навіть у Червоній армії, добилися амністії та відновлення в правах. Тож, звичайно, своє виключення сприймали як велике непорозуміння, де не обійшлося без «ворога».

Весною 1924 р. радянськими і партійними організаціями були розроблені нові правила проведення розвантаження вишів від перепоვნення студентами і видано наказ, що робота з метою розвантаження інститутів не повинна мати

²⁰⁷ Держархів Краснодарського краю. — Ф. Р-890. — Оп. 1. — Спр. 996. — Арк. 36–37. (Документ наданий автору д.і.н., проф. О.Ю. Рожковим).

²⁰⁸ Держархів Полтавської області. — Ф. Р-495. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 65.

²⁰⁹ ЦДАВО України. — Ф. 16. — Оп. 3. — Спр. 803. — Арк. 52.

²¹⁰ Там само.

форму офіційних чисток, а має проводитись планомірно протягом всього навчального року²¹¹. Але, як показала практика, в цей час вони ще проводились у вигляді кампаній. У результаті систематичних перереєстрацій і чисток частина навчальних закладів, як наприклад, Одеський медичний інститут, вже до початку «тотальної» соціально-академічної перевірки 1924–25 н.р. змогла значно скоротити контингент студентів. Та, незважаючи на вказані вище заходи, наявний у ОМІ надзвичайно низький відсоток робітників і селян весь час був предметом гострої критики роботи правління цього інституту.

У серпні 1924 р. виші України отримали низку секретних циркулярів і інструкцій щодо проведення соціально-академічної перевірки студентів. Для успішності її роботи створювалися губернські комісії, особистий склад яких визначався губкомами КП(б)У і затверджувався ЦК КП(б)У. У Харкові, Києві, Одесі та Катеринославі губернським комісіям дозволялось створювати підкомісії у відповідних вишах. Наприклад, до складу губернської комісії з перевірки соціально-академічної успішності студентів Полтавського ІНО входили: представник від губкому КП(б)У С. Кириченко (він же був головою комісії), голова Губпрофосвіти М. Фарбер, а також представники від КНС, КСМУ, студентства. Всі вони були членами КП(б)У²¹².

У таємній інструкції наголошувалося, що соціально-академічна перевірка необхідна для забезпечення можливості нормальної роботи вишів, через надзвичайне перевантаження останніх²¹³. Нею ж визначалася і мета перевірки — з'ясування як соціального складу, так і відповідності кожного студента тим завданням, які ставить навчальний заклад: академічна успішність, активність і відвідування занять, ступінь участі у громадській роботі, суспільно — політичний розвиток, причина вступу до вишу, професія до вступу тощо. Безумовному виключенню підлягали ті особи, які проявляли себе «як антипролетарський елемент, вороже налаштований до постанов радянської влади». Разом з тим у додатках вказувалося, що звільнення з інститутів пролетарського студентства допускається лише у крайніх випадках, після всебічного вияснення причин академічної неуспішності. Студентам, які навчалися більше встановленого терміну, передбачалося пропонувати закінчити інститут до 1 січня 1925 р. Чітко було визначено і відсоток скорочення кількості студентів по вертикалям. Найбільше планувалося виключити студентів із медичних інститутів: Харківського — 30%, Київського — 25% і Катеринославського — 20%. Відсоток скорочення визначався пропускнуою спроможністю того чи іншого вишу, змінити його можна було лише з дозволу Центральної комісії.

Губернськими комісіями затверджувалися відповідні плани роботи на місцях. Пропонувалося переглядати наступні категорії студентів: а) вихідців із «крупних власників торгово-промислових капіталів»; б) вихідців із «колишніх» — дворян, купців, духовенства і чиновництва; в) вихідців із дрібних торгівців і кустарів і взагалі «дрібнобуржуазного походження». На засіданнях комісій

²¹¹ Держархів Одеської області. — Ф. Р-2147. — Оп. 1. — Спр. 116. — Арк. 1.

²¹² Держархів Полтавської області. — Ф. Р-495. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 19.

²¹³ Там само. — Арк. 6.

давалися чіткі вказівки, що «на першому місці стоїть розвантаження і одночасно проводиться чистка», що «пролетарський елемент виключається в крайньому випадку, якщо він не подає надії на те, що зможе навчатися і закінчити навчальний заклад і потім хворі, які не підлягають лікуванню». Стосовно дітей викладачів, то їх пропонувалося також піддавати чистці та «явно чужий елемент виключати»²¹⁴.

Незважаючи на вказівки Укрголовпрофосвіти провести соціально-академічну перевірку у термін з 5 вересня по 5 жовтня 1924 р., великим вишам за місяць закінчити таку роботу було неможливо, тому у більшості з них вона затягнулася до середини листопада. В Одеському медичному інституті, наприклад, перевірка тривала з 21 серпня по 15 листопада, всього було проведено 38 засідань, із них останні 24 проводилися під керівництвом ректора Л. Громашевського. Підкомісії більшості Київських інститутів також закінчили роботу у середині листопада.

Процедура «чистки» проходила шляхом індивідуального опитування студентів, яких викликали на спеціальні засідання місцевих комісій для перевірки студентського складу. Наведемо два приклади такої перевірки, описані самими студентами різного соціального походження. Перший опис належить академічно успішному студенту II курсу Київського інституту народного господарства Б. Палію, робітникові за походженням: «Настала осінь 1924 р. [—] «чистка». Я спокійний. До «елементів» не належу. Збираюсь переходити на III-й (тоді останній) курс. Викликають мене серед інших в «комісію». «Комісія» в особі якогось невідомого мені гр-на в пенсне і з портфелем під пахвою розмовляла зі мною. Говорили ми про Чжан Цзіміна, про зловредність 2-го Інтернаціоналу, про Кибальчича, Перовську, додану вартість [...]. О, я знайшов в особі комісії цікавого співрозмовника з соціально-економічних і політичних дисциплін (а я до того часу уже склав повний курс цих наук). Задоволений, я пішов. Через пару днів дізнаюся, що мене виключено за ... «непридатність до діяльності на залізничному виробництві» (мотив виключення). Із цього і почалися мої поневіряння. Заява за заявою, апеляція за апеляцією, довідки, свідчення... Усе мною було доведено, але мене так і не поновили»²¹⁵. Інший відомий нам зі слів Д. Гуменної, яка також була академічно встигаючою: «... Я з душевним тремтінням ішла на першу чистку і думала, що це тільки я одна така [...] Я мучилася. Від мами успадкувала я огиду до брехні і органічне невміння брехати. А тут треба було всю свою душевну силу мобілізувати, щоб казати не те, що в дійсності. В дійсності ж на наших воротах у Жашкові висить список «нетрудового елементу, позбавленого права голосу», і там прізвище Кузьми Гуменного, а я хоробро, з корчами біля серця і протестом всієї душі проти моєї брехні стою ось під дверима, йду на комісію і збираюсь казати... Одноокий Бровченко з чорною латкою на оці питає мене, хто мій батько. Брешу: «Селянин». — «Скільки десятин землі?» Не брешу: «6 десятин». «А признайтесь, — ви попівна?» —

²¹⁴ Держархів Одеської області. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 445. — Арк. 2.

²¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 10514. — Арк. 413.

«Ні!» — не брешу. «Є родичі за кордоном? Можете йти». Ну, якось пройшло. Я ще студентка. В списках вичищених я себе не знайшла»²¹⁶.

Запитання і рішення перевірочних комісій досить часто, з позицій сьогодення, здаються безглуздими, але саме вони, з одного боку, сіяли паніку серед студентів, позбавляли їх можливості виробити відповідну стратегію поведінки під час чистки. Наприклад, для сьогодинського читача анекдотично звучать типові тогочасні рішення про виключення з інституту: «За зовнішністю не підходить в педагоги»²¹⁷, «Справляє враження психічно хворої людини»²¹⁸, або про переведення академічно успішного студента юридичного факультету Київського ІНГ Л. Рябого до ... театрального технікуму²¹⁹! З іншого боку, такі постанови викликали появу різних експромтів. Редакція журналу «Студент революції» пропонувала своїм дописувачам надсилати матеріал щодо перевірки студентства, «гумористичні й сатиричні сторони, які виявились у ході перевірки, для нас дуже важливі»²²⁰. Так з'являлися різноманітні сатиричні замітки стосовно чисток, як, наприклад: «... Відкіля вони все знають... ти Денікіна і в вічі не бачив, а про Врангеля і говорити не приходиться. А тебе питають, коли ти служив в білій армії»²²¹. І обов'язково знаходився у студентському середовищі дотепник, який навіть під дверима перевірочних комісій підтримував однокурсників своїми жартами, вигадуючи глумливі імітування запитань до студентів, на зразок пригаданих Д. Гуменною: «І хто мене підбадьорив, то це отой кумедний хлопчина в перелатаному подертому кошушку з обличчям дівчини та довгими локонами... він, стоячи у гуртках під дверима тієї страшної комісії, дуже весело і дотепно питався: «Хто була ваша прапрабабуня і як не вмерла ще, то чому?»»²²²

Як свідчить статистика окремо взятих вишів, не всі вони дотримувалися встановленого Наркомосом відсотка і перевищували його. Багато навчальних закладів за допомогою комісії з соціально-академічної перевірки нарешті змогли взяти на облік все студентство, завести особові справи на наявну молодь, виявити «мертві душі», які давно не відвідували занять. У Київському ІНО, наприклад, таких виявилось близько 500 осіб, що разом із 250 звільненими як «непідходящий елемент» зменшило кількість студентів до 1868²²³. Вражає факт, що у звітах багатьох вишів вказувалося на майже повну неуспішність студентів. Так, ректор Київського ІНО О. Карпеко наголошував, що більше двох третин мають академічні заборгованості, не поодинокими були випадки, коли студент був зарахований на III курс, а здав лише 1–2 предмети за I-й, і якщо «всіх невстигаючих відрахувати, то в КІНО, мабуть, нікого не залишилося б»²²⁴.

²¹⁶ Гуменна Д. Дар Евдотії. Іспит пам'яті. — Кн. 1. — С. 159.

²¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 709. — Арк. 23.

²¹⁸ Там само. — Оп. 3. — Спр. 384. — Арк. 1–2.

²¹⁹ Там само. — Оп. 4. — Спр. 714. — Арк. 281.

²²⁰ З поштової скриньки // Студент революції. — 1924. — № 6. — С. 59.

²²¹ Чупчі-Гривенник І. Чистка // Студент революції. — 1924. — № 7. — С. 62.

²²² Гуменна Д. Дар Евдотії. Іспит пам'яті. — Кн. 1. — С. 159.

²²³ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 566 (ч. 2). — Арк. 302.

²²⁴ Там само.

У звіті Полтавської губернської комісії, яка одночасно виконувала функції підкомісії з ІНО, зазначалося, що на початку роботи була зафіксована повна академічна неуспішність і низький загальний рівень розвитку студентства. Переважна більшість молоді не виконала мінімуму академічної роботи, визначеного факультетською комісією весною. Тому довелося знову знизити загальний рівень академічних вимог і, незважаючи на це, 96% всіх виключених йшло по лінії академічної неуспішності²²⁵. Визначити за цими даними достовірність інформації практично не можливо. Наприклад, з того ж Полтавського ІНО під час цієї перевірки «як академічний так і громадський баласт» було виключено цілком встигаючого студента III курсу К. Мигалю²²⁶, вихідця з дійсно бідної селянської родини, який «здав не тільки необхідний мінімум заліків для переходу на вищий курс, а й чотири заліки зверх його, а також активно відбував всі необхідні практичні заняття»²²⁷. Реальною ж причиною виключення успішного студента, на нашу думку, були його симпатії до Української комуністичної партії (УКП), кандидатом у члени якої він перебував.

Академічна неуспішність і тривале перебування у стінах вишу на початку 1920-х рр. були однією з найчастіше вживаних мотивів виключення. У молоді такі формулювання викликали особливий гнів і обурення. На перший погляд здається все логічно: не здав необхідного для переходу мінімуму, перебуваєш декілька років на одному курсі — поступись місцем іншим, тим, хто встигає. Та виключені студенти масово опротестовували рішення комісій перш за все тому, що у більшості випадків комісії не брали до уваги ті об'єктивні причини, що не дозволили їм вчасно опрацювати матеріал. Голод, епідемії — ці вічні супутники воєн і розрухи на тривалий час відривали молодь від навчання, перед цими стихіями всі були рівні: і пролетарі, для яких двері вищої школи були відкриті, і озлиднілі «колишні», які будь-якою ціною намагалися здобути освіту. «Правда, я прийому 1920 р. і також правда, що я перейшов на III курс, але хто ж міг навчатися в голодовку?» — з обуренням писав студент Катеринославського медичного інституту М. Зубенко, який через матеріальну скруту два роки не міг навчатися і до того ж за 1920–1923 рр. тричі перехворів на тиф²²⁸. Тому в дійсності, як зазначав ректор ОМІ Л. Громашевський, досить часто під поняття «академічної малоцінності» підводилася втрата студентом одного року навчання, в результаті чого страждала молодь з достатньою успішністю. Справжньою причиною вичищення була незначна участь у громадській роботі. Звільнення через академічну неуспішність у прямому сенсі цього визначення мало місце в поодиноких випадках. Успішні студенти, яких виключали за неуспішність, могли за допомогою довідок оскаржити це, але не у всіх вишах їх

²²⁵ Держархів Полтавської області. — Ф. Р-495. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 164.

²²⁶ Мигаль Кирило Григорович (1904–1979 рр.) був поновлений у правах студента Полтавського ІНО Центральною комісією у студентських справах (справа його переглядалася двічі), в майбутньому став кандидатом історичних наук, доцентом, а у 1943–1944 рр. був деканом історичного факультету Харківського університету, пізніше працював деканом історичного факультету Одеського університету.

²²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 604. — Арк. 79.

²²⁸ Там само. — Оп. 4. — Спр. 712. — Арк. 54.

видавали, наприклад, ректор Київського ІНО заборонив їх видавати²²⁹. А студент IV курсу ОМІ М. Дорфман, який був виключений місцевою комісією «як суспільно малоцінний елемент», надав довідку, де зазначалося, що у його справі «ніяких матеріалів, крім протоколу місцевої комісії з перевірки, що характеризують його як антирадянський елемент, немає». Після розгляду апеляції його було звільнено, «як академічний баласт»²³⁰. Губернська комісія припинила дискусію, винісши свій вирок: «академічний баласт і антирадянський елемент».

Зважаючи на те, що списки виключених вивішувалися не відразу після засідання комісій і без зазначення причин виключення, повідомлення про звільнення «кожен студент зустрічав із сильним хвилюванням. Дехто плакав і істерично викрикував: «Навколо брехня і неправда», «Необхідно організовуватися», «Так туманити дорослих людей не можна». Молодь вимагала чітко формулювати мотиви позбавлення права навчання, але у Київському медичному інституті, наприклад, «члени комісії не реагували на вимоги студентів, вони навіть не вважали за потрібне говорити з виключеними. Коли ж врешті-решт були оголошені причини виключення, враження від них залишилося у студентів неприємне. Наприклад, студенту, який працював на виробництві, оголосили, що його виключено за відсутністю виробничого стажу. Поширювалися чутки, що з медичного інституту мають виключити 900 осіб»²³¹.

Рішення про виключення викликали гнів і обурення однієї частини студентства, паніку — в іншій, зламаною виявилась не одна доля. Масштаб трагедії маленької людини донесли до нас спогади. Наприклад, Д. Гуменна говорить про студентку, яка зійшла з розуму і весь час ходила біля свого інституту «якось наче непритомна. Не всі вдома»²³². «Який то жах — зразу відчувти, що ти опинився за бортом життя, що ти нікому не потрібний, відчувти й бачити, як від тебе всі тримаються осторонь [...]. Кілька днів я ходив, як прибитий, під страшною депресією, — писав Д. Нитченко про своє виключення. Я бачив, що життя для мене закінчене. Увечері я пішов на вокзал з наміром кинутися під поїзд. Ходжу по перону і чекаю першої нагоди. Нерви напружені, душить мене страшна розпука, хоч я в житті нікому ще не зробив жодного зла, але мушу гинути...»²³³. Відомо немало прикладів самогубства студентів як реакція на несправедливість, та якась частина все ж знаходила в собі сили боротися проти чисток.

Виключені з київських вишів, наголошував начальник Київського окружного ДПУ Іванов, настроєні озлоблено і нервово. Окремі студенти висловлювали думки про помсту і терор. У Медичному інституті група студентів спробувала закликати, шляхом розповсюдження прокламацій, до терору над «учасниками перевірочних комісій, які, нібито, чинять над ними насилля»²³⁴. Багато студентів

²²⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1908. — Арк. 19.

²³⁰ Держархів Одеської області. — Ф. Р-2147. — Оп. 1. — Спр. 123. — Арк. 8.

²³¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1908. — Арк. 17.

²³² Гуменна Д. Дар Евдотеї. Іспит пам'яті. — Кн. 1. — С. 225.

²³³ Нитченко Д. Від Зінькова до Мельборну // Березіль. — 1992. — № 3–4. — С. 71.

²³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1908. — Арк. 16.

пов'язували пожежу в КПІ з діями виключених студентів, а деякі з них говорили, що «це потрібно робити і в інших вишах, бо демонстрація протесту не подіє належним чином». З'явилися листівки такого змісту: «Товариші студенти! За час нашого перебування в стінах інституту ми випили гірку чашу насилля й, нарешті, 1924 рік нам пропонує випити її до дна. Знущаються над особистістю, топчуть її ногами, нас душать за горло, щоб ми голосували «одноголосно» — Гринюки, Карпуси, Герасимови, Кислюки та інша сволота за наказом «з центру» творять свою кайнову справу. Людей, які голодували, які у неймовірно скрутних умовах гризли граніт науки, позбавляють можливості користуватися результатами своєї праці. Нам кинули виклик, ми, студенти, його приймаємо. Не хникати, не принижуватися, а діяти повинні ми, не демонстраціями на вулицях, де ми безпомічні, а озброєною рукою терориста ми цих жалюгідних боягузів-негідників зможемо змусити себе поважати. Ми будемо такими ж безжальними, як безжальні вони з нами. До дії, товариші студенти! Група студентів. Гринюки, Карпуси і К° ... «мементо морі»²³⁵. Студенти цього інституту навіть збиралися звернутися за допомогою до місії тред-юніонів, яка прибула в цей час до Москви і мала відвідати Київ.

Листівки з закликом до молоді «прокинутися від зимової сплячки» з'явилися і в Харківському медичному інституті: «Пам'ятайте, що ми — сила, що ми зможемо змусити з собою рахуватися, пам'ятайте, що наше «я» зможуть почути не лише тут, але і там. Пам'ятайте, що лише рішучістю дій ми зможемо досягнути своєї мети і знищити «соціалістичних народних робітничо-селянських погоничів»»²³⁶.

Звичайно ж, найбільш активні студенти, які протестували проти чистки, були заарештовані. Стовідсотковому пролетарію О. Давиденку, брата якого загинули на фронтах громадянської війни, перебуваючи в лавах Червоної армії, за розповсюдження листівки-протесту довелося «закінчувати навчання» на Соловках²³⁷. А за словами В. Бруновського, який міг вести точну статистику страт ДПУ у Бутирській тюрмі, у 1926 р. із Києва у цю тюрму було привезено 76 «бандитів», серед них — вісім студентів, які організували протест проти академічної чистки. Всі вони були страчені²³⁸.

Поновленням у студенти спочатку займалася спеціально створена при Головпрофосвіті Центральна комісія у студентських справах. На засіданні президії Укрголовпрофосвіти 10 травня 1923 р., у зв'язку з великою кількістю звернень, було прийнято рішення про організацію при губернських відділах профосвіти губернських комісій у студентських справах, які і мали вирішувати питання виключення, поновлення і звільнення від плати за навчання. Рішення цих комісій пропонувалося вважати остаточними і обов'язковими для всіх навчальних

²³⁵ Там само. — Арк. 20.

²³⁶ Держархів Харківської області. — Ф. Р-6452. — Оп. 6. — Спр. 594. — Арк. 66, 68.

²³⁷ Там само.

²³⁸ Бруновский В. Дело было в СССР. Странички из воспоминаний бывшего «смертника» // Архив русской революции. — М., 1993. — Т. 19–20. — С. 132.

закладів губерній²³⁹. Та майже всі студенти намагалися добитися права на апеляцію саме в Центральну комісію, бо, на відміну від губернських, у ній з більшою увагою ставилися до причин виключення з інститутів і без відповідних документів і довідок не підтверджували таке рішення. Як йдеться у звіті даної комісії, з початку її роботи по 18 грудня 1923 р. розглянуто 359 заяв, усього ж їх було подано 486. Із них лише 36 стосувалося звільнення від плати за право навчання, решта були присвячені питанням відновлення і зарахування на навчання. На кожному засіданні розглядалося по 30 заяв студентів, причому у більшості випадків рішення були позитивними, задовольнялися клопотання 24 студентів²⁴⁰. У інших звітах наводяться інші показники. Так, аналізуючи діяльність цієї комісії за 1923–24 навчальний рік, із 2766 заяв лише 500 були присвячені питанням відновлення у правах студентів. Із них задоволено було 228 клопотань (45,6%), а відмовлено у 272 випадках (54,4%)²⁴¹. Прослідкувати реальну кількість відновлених практично неможливо, тому що справи багатьох студентів розглядалися по декілька разів і часто задовольнялися через декілька років.

Найбільша кількість заяв надходила у цей період із вищих навчальних закладів Харкова — Технологічного (110) і Медичного (111) інститутів. Студенти цих вишів навіть подали до Комісії колективну заяву, яку підписали 20 осіб із ХМІ і 8 із ХТІ. У ній підкреслювалася несправедливість постанов перевірочних комісій в інститутах і ставилася вимога участі студентів при розгляді справ²⁴². Як правило, на засідання Комісій запрошувалися лише представники правління вишу. Не поодинокими були випадки, коли ректори захищали своїх позбавлених прав на навчання студентів і надавали їм позитивні характеристики²⁴³.

Статистичні дані стосовно соціально-академічної перевірки 1924–25 рр. також фрагментарні та надзвичайно суперечливі. Як зазначає О. Лаврут, за 1924–25 навчальний рік перевірку пройшли 27603 особи, з яких 6429 були «вичищені» губернськими комісіями (що склало 25% перевірених), з них 1624 подали апеляції (25,3% «вичищених») і лише 567 осіб було поновлено у правах студентів (8% «вичищених» або 35% тих, що подали апеляції)²⁴⁴. Та багато джерел різного походження вказує на той факт, що майже 90% виключених були поновлені у правах згодом. Особливо цей факт шокував успішних студентів пролетарського походження, які добивалися відновлення прав. Так, вищезгаданий Б. Палій, що після «вичищення» не став їхати у Харків, не ловив на вулиці Г. Петровського, так описав свої пригоди: «Я тоді подумав так: «Виші переповнені, розвантаження необхідне. Комуś потрібно піти». А я знав, що багато моїх товаришів служили в армії, мали бойові заслуги — я в армії не служив.

²³⁹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1573. — Арк. 411.

²⁴⁰ Там само. — Арк. 417.

²⁴¹ Там само. — Оп. 4. — Спр. 707. — Арк. 266.

²⁴² Там само. — Оп. 2. — Спр. 1573. — Арк. 450.

²⁴³ Держархів Одеської області. — Ф. Р-2147. — Оп. 1. — Спр. 116. — Арк. 42.

²⁴⁴ Лаврут О.О. Студентство Радянської України в 20-ті рр. XX ст. — С. 68.

Вони повинні залишитися [...] Я подав окровоєнкому заяву і пішов в армію»²⁴⁵. Та після демобілізації його не відновили у правах студента Київського інституту народного господарства. «Як мені було прочитати це, коли я знав, що практично всі виключені у 1924 р., навіть багато із «елементів», відновлені, що знову поступили в інститут сотні непмачів; для мене ж місця не знайшлося! [...] Я, звісно, не смію стверджувати про наявність у даному випадку системи протекціонізму і свавілля [...] речі, що кояться, не доступні для мого розуміння»²⁴⁶. Лише після декількох звернень до Центральної комісії та особисто до наркома освіти йому вдалося добитися відновлення у правах.

Статистика окремих вишів, віднайдена нами, також свідчить про те, що переважна більшість студентів після осінньої чистки 1924 р. була відновлена у правах. Так, із Одеського медичного інституту з 1 вересня по 20 листопада цього року було виключено як «соціально — непригодний елемент» 85 студентів, 45 — як «академічно невстигаючі», 32 — на один рік і двоє — на два роки²⁴⁷. Ректор цього інституту наголошував, що 92 виключених студенти відразу ж подали клопотання про надання їм права апеляції до Центральної комісії²⁴⁸. І якщо наприкінці 1924 р. було вирішено направити до Центральної комісії лише 40 апеляцій, то 22 серпня 1925 р. туди було надіслано, відповідно до інструкції про порядок відновлення колишніх студентів, клопотання і документи майже всіх виключених у ході чистки. Наприклад, із 62 відрхованих студентів І курсу правління ОМІ було проти відновлення лише трьох «через повну непридатність до навчання у виші», які також згодом були поновлені у правах²⁴⁹. Це примусило ректора направити у Центральну комісію протест правління проти таких дій²⁵⁰. Так, з приводу відновленого у правах студента С. Торговицького говорилося: «Ця постанова є нічим не виправданим привілеєм стосовно слабовстигаючого і який не має ніяких особливих заслуг студента [...] що матиме надзвичайно сумні наслідки, оскільки студенти на таких прикладах переконуватимуться, що потрібно тільки з'їздити до Харкова для того, аби задовольнити свої безглузді і незаконні претензії»²⁵¹.

Аналогічними були клопотання і за вичищених студентів старших курсів, оскільки в інституті були вакантні місця. Лише студентів, виключених із IV курсу, пропонувалося відновити з початком 1926–27 навчального року, оскільки на цьому курсі вільних місць не було.

«Як можна було із виключених відновити 95 % студентів?! Це ж синки непманів, поміщиків, торговців!»²⁵², — на це питання ніхто так і не дав відповіді. Можливо, саме масове незадоволення діями місцевих перевірочних комі-

²⁴⁵ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 10514. — Арк. 413–415.

²⁴⁶ Там само. — Арк. 410–411.

²⁴⁷ Держархів Одеської області. — Ф. Р-2147. — Оп. 1. — Спр. 115. — Арк. 259.

²⁴⁸ Там само. — Спр. 116. — Арк. 42.

²⁴⁹ Там само. — Спр. 123. — Арк. 100.

²⁵⁰ Там само. — Арк. 111.

²⁵¹ Там само. — Арк. 116.

²⁵² Ряппо Я. На путях к новой школе // Студент революції. — 1925. — № 1. — С. 11–13.

сій, що набирало активного характеру, і спонукало Центральну комісію у студентських справах, не без відома влади, звичайно, зробити цей крок.

Сотні студентів зверталися до комісій з останньою надією на відновлення прав, бо для того, щоб мати можливість навчатися, багато із них вимушені були порвати усі стосунки з родичами чи відмовитися від батьків, постійно доводити свою лояльність до радянської влади активною громадською позицією і підтвердити це відповідними документами. Коли Комісія підтверджувала рішення про виключення, молодь писала листи до голови ВУЦВК Г. Петровського, Наркомів освіти, юстиції, їхніх заступників і, як уже зазначалося вище, навіть до Н. Крупської чи до наркома освіти РСФРР А. Луначарського²⁵³. Особливості лексики і стилю цих листів, наявні в них факти не лише надзвичайно цікаві, але і досить важливі з точки зору відтворення психологічної атмосфери тих років. У багатьох випадках вожді показували свою турботу про маленьку людину. Наприклад, намагаючись допомогти уповноваженому Одеського окружного відділу ОГПУ Слинявку, брата якого виключили із інституту, А. Луначарський звернувся до наркома освіти УСРР М. Скрипника: «... Я думаю, що тут, дійсно, влаштовано неподобство. Не кажучи вже про те, що дуже спірне положення, ніби можна вичистити людину, яка переходить на третій курс, тільки тому, що вона назвала свого батька дрібним торговцем, у той час як його, можливо, треба назвати середнім, не можна ж не взяти до уваги, що з батьком цим зв'язку в студента нема, що сім'я його комуністична, що брат, котрий допомагає та керує ним у житті[,] поважний працівник ОДПУ. Якщо ми будемо бити по таких сім'ях за їх батьків, то це чорт знає що. Я думаю, що Вам потрібно втрутитися в цю справу ...»²⁵⁴.

Нерідко допомагали своїм студентам і професори, які порушували клопотання за них перед органами влади. Так, студентку Київського ІНО К. Сингаєвську було поновлено у правах саме завдяки клопотанню проф. І. Шмальгаузена, який писав, що «успішність її занять по зоології спонукає мене клопотатися про її відновлення в числі студентів КІНО, оскільки, якби у неї навіть і були якісь хвости з інших предметів, то вони з надлишком перебиваються її досягненнями в галузі зоології»²⁵⁵.

Отримавши дозвіл на продовження навчання зверху, потрібно було ще перебороти супротив на місцях. Якщо у першій половині 1920-х рр. ректори могли прийняти рішення «ні нашим, ні вашим» — «відмови у відновленні бути не може, за відсутністю місць прийнятим бути не може»²⁵⁶, що дійсно було викликано розвантаженням вишів і відсутністю в них місць, то у другій половині

²⁵³ Рябченко О.Л. «Звертаюся до Вас, як до рідного батька ...»: Листи до владних структур як джерело вивчення повсякденності студентства України (1920-ті рр.) // Київська старовина. — 2008. — № 4. — С. 108–125.

²⁵⁴ Російський державний архів соціально-політичної історії. — Ф. 142 (А.В. Луначарського). — Оп. 1. — Спр. 481. — Арк. 9.

²⁵⁵ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 710. — Арк. 172.

²⁵⁶ Там само. — Оп. 3. — Спр. 795. — Арк. 24.

цього десятиліття, коли практика чисток набула нового змісту, це свідчило про розгортання внутрішньополітичної кризи у навчальних закладах.

Аналіз різного роду джерел вказує на те, що наприкінці 1920-х рр. навіть проти поновлених вищими органами влади УСРР студентів у інститутах розгорялася кампанія опротестування, як з боку адміністрації, компартійних осередків навчальних закладів, так і з боку студентських організацій. Не завжди правління вишів зважало на постанови про відновлення у правах студентів, виключених ними. Розгорялися конфліктні ситуації, правління інститутів, «легка кавалерія», комсомольські та профспілкові організації відстоювали свої рішення. Наприклад, ЦК у студсправах двічі на своїх засіданнях розглядала заяву студентки Харківського геологічного і землевпорядного інституту О. Краснокутської (6 лютого і 24 квітня 1929 р.), яку було позбавлено права навчання «як соціально ворожий елемент, що утаїв соціальне походження і не проявився з громадського боку» і поновлювала її в правах, оскільки комфракція інституту опротестовувала рішення комісії²⁵⁷. Щоб не конфліктувати з комуністами, було навіть ухвалено, що цю студентку «перевести у другий виш, якщо є такий факультет», але й це не допомогло. Після другого виключення О. Краснокутська звертається з клопотанням про поновлення до наркома освіти М. Скрипника, постановою якого її знову було відновлено у правах студентки. У відповідь правління Харківського геологічного і землевпорядного інституту 17 вересня 1929 р. приймає рішення «доручити ректорові Каплану довести до відома Скрипника про факти, що є на Краснокутську»²⁵⁸. Доведена до відчаю студентка відреагувала на постійні утиски комосередку тим, що показувала їм «дулі та говорила: «Ось комуністам, я їх не боюся. За мене комісія НКО»²⁵⁹. У травні 1929 р. на засіданні Правління Харківського ГЗІ було виключено із інституту студента 4 курсу агрономічного факультету О. Сербіна, оскільки сільрада клопоталася про те, щоб цьому студентові не надавали прав радянського фахівця, вказуючи на «тяжкі гріхи» його молодості: «У 1919 р. скривався у селі Жовтневому у дяка Роленка. Напиваючись п'яним, їздив верхи на селянах»²⁶⁰. 8 липня 1929 р. Центральна комісія у студентських справах підтвердила виключення з інституту з резолюцією «випускати аграрником-колективістом на село недоцільно та шкідливо». На прийомі у заступника наркома освіти України А. Приходька, враховуючи гарні відгуки про профспілкову роботу О. Сербіна та обіцянки проводити антирелігійну пропаганду, було прийнято рішення «видати посвідку про закінчення теоретичного курсу, а через п'ять років — диплом, коли Сербін виправдає надії громадянина Радянської Республіки»²⁶¹. Але в інституті ця постанова була «прийнята у штики», піднято галас у пресі й опротестовано рішення А. Приходька в «Комсомольці України» від 18 вересня 1929 р.

²⁵⁷ Там само. — Оп. 8. — Спр. 410. — Арк. 126, 194.

²⁵⁸ Держархів Харківської області. — Ф. Р-5645. — Оп. 3. — Спр. 1-а. — Арк. 3-4.

²⁵⁹ Там само. — Арк. 1.

²⁶⁰ Там само. — Спр. 1. — Арк. 37.

²⁶¹ Там само.

У результаті 2 лютого 1930 р. І. Немоловським було винесено остаточний вирок: «Мені здається, що від послуг Сербіна можна відмовитись»²⁶².

Допомагали виявляти «соціально-ворожих» студентів загони «легкої кавалерії» — «особливий тип летючого «неофіційного» контролю», спеціальні групи комсомольців, які повинні були «влізти в саме серце зловживань... застигнути ворога на місці злочину...»²⁶³. Саме так визначив їхнє призначення ініціатор створення цього масового руху М. Бухарін у своїй доповіді на VIII з'їзді ВЛКСМ. Групи «легкої кавалерії» склалися із добровольців, які намагалися своєю активною діяльністю пришвидшити процес «соціалістичної перебудови країни». Серед студентів Київського ІНО, наприклад, загін «легкої кавалерії» виник у грудні 1928 р. за ініціативи студентського комсомольського активу²⁶⁴. Одним із головних її завдань було «виявлення антирадянських елементів», від членів вимагалось бути «щиро — спостережливими», щоб жодна важлива справа не залишалася без уваги. Результати ж роботи «легкої кавалерії» викликали шок у академічному середовищі. Акад. С. Єфремов записав у своєму щоденнику враження про її «роботу»: «А в Києві по школах заведено «легку кавалерію». Це засоби комсомолії, що ставить собі завданням шпідіаж, висліджування і, звісно, донос у належне місце про все, що їм не до вподоби. Тепер, правда, кажуть «заява», а не «донос» — слів бояться. Легко зрозуміти, що може така «легка кавалерія» з таких «многонадійних» юнаків накоїти. Вже по газетах трапляються наслідки наскоків їхніх. Вже дійшло, кажуть, навіть аж до конфліктів поміж «легкою кавалерією» та комсомольцями по тих школах, на які зроблено «лихих набегів». Якийсь жах, непроглядний морок запанував, в якому загнули всі й матеріальні, й моральні цінності. Докотилися вже до самого краю, а далі нікуди вже падати»²⁶⁵. Ватаги «легкої кавалерії» створювалися при бюро ЛКСМУ кожного вишу для «виявлення соціального стану студентства». Представництво від «легкої кавалерії» було обов'язковим під час роботи різноманітних комісій, а особливо коли мова йшла про чистки студентського складу. Часто саме до неї пильні прихильники «чистоти» студентських лав надавали різного роду свідчення про «непідходящих типів». «Недріманні очі» засипали листами-доносами й інші інстанції, особливо комісії з перереєстрації студентів, бо не могли змиритися з тим, що поряд з ними могли знаходитися люди з іншого соціального середовища — «замасковані вороги», «яких і близько до вишів не треба допускати». Так, група робітників Жмеринки повідомляла, «що в місті Харкові навчається в одному із навчальних закладів син колишнього буржуя під назвою Люлькін Юсиф Аронович ... і такий елемент займає місце в навчальному закладі, де міг би навчатися син робітника і селянина. А тому дуже просимо

²⁶² ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 8. — Спр. 410. — Арк. 67, 773.

²⁶³ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 344. — Арк. 2.

²⁶⁴ «Легка кавалерія» КІНО // Кузня освіти. — 1929. — № 4. — С. 41.

²⁶⁵ Цит. за: *Болабольченко А. Сергій Єфремов. Повернення із забуття* // Київська старовина. — 2006. — № 5. — С. 139.

Наркомос розслідувати цього громадянина і перевірити наші дані і таких елементів гнати в три шії із радянських навчальних закладів»²⁶⁶.

Нерідко такі свідчення були брехливими. Це був дієвий спосіб, наприклад, позбутися конкурента чи задовольнити власні нездорові амбіції. Затуманювали голову чиїсь успіхи, або, приміром, житлова площа. У хід йшов підкуп та інші методи, а страждали часом просто добрі люди, яким потім було досить важко протистояти цьому помутнінню людського розуму. Інколи вдавалося «відмитися» від наклепу, але чого це коштувало! Так, студенту третього курсу Київського інституту народного господарства М. Грушкіну довелося збирати довідки для відновлення його в складі студентів лише тому, що його однокурсник А. Костоглодов, до того ж комсомолец і кандидат у члени КП(б)У, мав з ним особисті рахунки через кохання до однієї і й тієї ж дівчини, із цього приводу вони вже з'ясовували стосунки навіть за допомогою зброї. Коли ж це не допомогло, невдаха спробував перевірений метод — адже якщо і не виключать, то нерви потріпають обов'язково! Це йому вдалося, справа розглядалася півроку і врешті решт дійшла до центральної комісії, де, нарешті, виявилось, що батько М. Грушкіна ніколи не був «куркулем», а також не служив у поліції, охранці та жандармерії²⁶⁷, як повідомляв «пильний» А. Костоглодов.

Як показала практика вишів, студенти виключалися апаратним порядком. Причини виключення, як завжди, мотивувалися невиразно, обмежувалися загальними формулюваннями. Позбавляли права навчання навіть студентів старших курсів, і тих, хто не приховував при вступі свого соціального походження і вносив плату за навчання²⁶⁸. У багатьох випадках відраховували безпідставно, тому студенти різними довідками могли легко спростувати рішення. Відзначаючи несерйозне ставлення багатьох вишів до виключених, заступник наркома освіти УСРР А. Приходько писав у пояснювальній записці з приводу відновлень ним «соціально ворожих елементів», що «студентів виключають за те, що «їли кутю», «як синів дворянина-кулака», коли з'ясовується, що цей кулак був старим народовольцем 70–80-х років, сидів у в'язниці десять років, де і помер. Є випадки, коли студента виключають за приховування соцстану, а документально він все це спростовує, або в обвинуваченнях правлінь ми стикаємось з такими фактами: «посварився на виробництві з комсомольцем», або «писав, що батько службовець, а в дійсності він був бухгалтером в маєтку» і т. ін. Прикладів багато. Такий підхід довів уже двох студентів до самогубства, НКО зараз у цьому напрямку проводить слідство. На жаль, виші обмежуються загальними формулюваннями «баласт», «антирадянський елемент», майже ніхто не турбується про матеріали»²⁶⁹.

За відомостями Центральної студентської комісії, за період з грудня 1928 р. по жовтень 1929 р. було поновлено у правах по 20% студентів I і IV курсів і по 30% студентів II і III курсів. 248 із поновлених становили «колишні», «інші»,

²⁶⁶ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 69. — Арк. 13.

²⁶⁷ Там само. — Оп. 4. — Спр. 714. — Арк. 57–69.

²⁶⁸ Там само. — Оп. 9. — Спр. 1737. — Арк. 101; Спр. 1417. — Арк. 1.

²⁶⁹ Там само. — Спр. 52. — Арк. 148.

«крамарі», «сини попів і куркулів»²⁷⁰. Як і раніше, багато справ залишалося на перегляд до отримання відповідних матеріалів. Тому часто виключені студенти отримували право навчання після кількох розглядів їхніх справ у Комісії, втративши при цьому рік чи два, але все ж їм вдавалося отримати бажану вищу освіту.

Наприкінці 1920-х рр. практика «чисток» набуває нового змісту і надзвичайно широкий масштаб. До редакцій різних періодичних видань постійно надходили численні довідки на тих студентів, що їх «не повинно бути в пролетарських вузах, які виховують майбутніх фахівців із пролетарською ідеологією», зокрема, у газеті «Комсомолец України» повідомлялося, що редакції завалені дописами про «вовків в овечій шкурі»²⁷¹. На сторінках офіційних видань студентство вимагало «генеральної чистки» вишів від класово-ворожих елементів під гаслом: «Жодного чужого не лишати в вузах... Тих, хто затаїв своє лице, треба не лише виключати, але й притягати до кримінальної відповідальності й судити в показовому порядку»²⁷². У періодиці студентів відкрито закликали доносити один на одного: «... треба всім студентам, як тільки хто знає про кого щось непевне, так й подавати заяву. Бо що то за студент, коли він не турбується за чистку свого вишу»²⁷³. Періодичні видання того часу рясніють повідомленнями про численних «ворогів», тож справедливо зауважив В. Підмогильний: «...Класовий ворог, це в нас на кожному заводі й у кожній установі ніби штатна посада, яку хтось та повинен займати»²⁷⁴.

У період першої п'ятирічки і сталінської культурної революції — наприкінці 1920-х — на початку 1930-х рр., до соціального складу студентства ставилися ще жорсткіші вимоги, що пояснюється як посиленням дискримінації «колишніх» в цілому, так і активізацією боротьби проти опозиційно налаштованих. Ці роки ознаменувалися звільненням багатьох «колишніх» людей з робочих місць під час широкомасштабної чистки партійного і радянського апарату, виселенням звільнених під час чисток «нетрудових елементів» із квартир, показовими процесами над «старими спеціалістами» — інженерами і вченими, яких звинувачували в саботажі, тощо²⁷⁵. Генеральний секретар ЦК ВЛКСМ А. Косарев у 1932 р. закликав очистити комсомольську організацію «від елементів чужих і тих, хто вагається, розпалити гнів комсомольських осередків проти куркуля, проти куркульської агентури, проти того, хто є примиренцем до куркуля»²⁷⁶.

²⁷⁰ Там само. — Спр. 315. — Арк. 28.

²⁷¹ Комсомолец України. — 1929. — 19 лютого.

²⁷² Комсомолец України. — 1929. — 17 грудня.

²⁷³ Ворог напирас. До чистки вишів (ХІНО) // Студент революції. — 1930. — № 4. — С. 49. — Підпис: О.К.-н.

²⁷⁴ Підмогильний В. «З життя будинку» // Підмогильний В. Оповідання. Повість. Романи. — К., 1991. — С. 235.

²⁷⁵ Чуйкина С. Дворянская память: «бывшие» в советском городе (Ленинград, 1920–30-е годы). — СПб., 2006. — С. 161.

²⁷⁶ Цит. за: Смирнова Т. «Бывшие люди» в Советской России. — М., 2003. — С. 266.

Пропаганда класової ненависті набула небачених розмірів. «Колишніх» і опозиційно налаштованих у ці роки величали «вовками в овечій шкурі»²⁷⁷, «тарганами у шпарах»²⁷⁸, постійно акцентуючи, що їх до «наших вузів пролізли сотні й тисячі», і закликаючи зняти з них «машкару». «Недобитки класового ворога всілякими способами намагаються підірвати наше соціалістичне будівництво. Вони пролазять у всі шпарини, надівають найрізноманітніші машкари, щоб легше, щоб непомітніше шкодити»²⁷⁹. Вони надзвичайно сильні і небезпечні, їхні «совині сліди» десь загубилися у технікумах та інститутах — «брудні, смердючі, мерзотні»²⁸⁰. Тому їх рекомендувалося викривати і знищувати.

Поспішаючи виконати накази вищого керівництва, партійні функціонери на місцях удосконалювали методи «чисток», пишаючись тим, що останнім часом перевірка соціального складу студентів отримала відповідне місце у роботі вишів. 7 травня 1929 р. на нараді Волинського окружного партійного комітету пропонувалося проводити таку й надалі у плановому та систематичному порядку, займаючись перевіркою соцскладу студентів у повсякденній роботі. Водночас вказувалося, що про всі виключення Правління вузів потрібно інформували загальностудентські збори і більше висвітлювали питання «чисток» студентського складу в періодиці²⁸¹.

Суспільство було втягнуто у вир боротьби за «класову чистоту» пролетарських вишів. Обов'язково до програми роботи всіх комісій з чисток входило викриття соціального походження тієї чи іншої особи. Відповідно до постанов Наркомосвіти УСРР «Про доцільність виключення студентів останніх курсів за соціальним станом»²⁸² та «Про порядок, як перевіряти соціальний склад студентства вузів»²⁸³ було чітко визначено завдання перевірки соціального складу студентів. У постановах наголошувалося на тому, що цю роботу потрібно проводити не як кампанію, а як повсякденну глибоку роботу для очистки інститутів від «чужого, ворожого нам елементу»²⁸⁴. Було зазначено, що всіх студентів перших та других курсів, позбавлених виборчих прав, виключати з інститутів, а студентів останнього курсу визнавалося недоцільним виключати, але позбавити їх стипендії, а коли вони вже її забрали — повернути гроші. Наприклад, студенту Одеського політехнічного інституту І. Блоху, який вже закінчив навчання, але ще не отримав диплома, Комісія з чистки, вислухавши доводи «тройки» про соціальний стан батька зазначеного юнака, постановила не видавати диплома, доки він не заплатить за повний курс навчання в інституті²⁸⁵.

²⁷⁷ Вовки в овечій шкурі. Список четвертий // Комсомолец України. — 1929. — 16 січня; Вовка геть з комсомолу // Комсомолец України. — 1929. — 11 січня та ін.

²⁷⁸ Раєв М. Таргани в шпарах // Студент революції. — 1929. — № 5–6. — С. 32–33.

²⁷⁹ Рашиль А. Куркульські культпропи // Студент революції. — 1933. — № 2. — С. 10.

²⁸⁰ Северський Н. Змова // Студент революції. — 1932. — № 1. — С. 32.

²⁸¹ Держархів Житомирської області. — Ф. Р-98. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 20.

²⁸² Бюлетень Народного Комісаріату освіти. — 1929. — № 6. — Ст. 65.

²⁸³ Там само. — № 16. — Ст. 237.

²⁸⁴ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 1737. — Арк. 103.

²⁸⁵ Держархів Одеської області. — Ф. 126. — Оп. 1. — Спр. 576. — Арк. 2.

Відповідно до директив листопадового пленуму ЦК ВКП(б) 1929 р. про систематичне очищення інститутів від ворожих елементів, у вишах створювалися спеціальні комісії з перевірки соціального складу студентства²⁸⁶. Паралельно із представників комсомольського і партійного активу були створені «тройки», які збирали компрометуючий матеріал на «неблагонадійних», або, як почали говорити в цей період, «примазавшихся» студентів. Допомогали у розслідуванні окремих справ члени «легкої кавалерії». Засідання комісій проводилися регулярно, на кожному із них розглядалися десятки особових справ. Бралася до уваги будь-яка інформація — відкрита та анонімна. За тих умов, коли всі установи були наводнені платними і добровільними «інформаторами», важко було щось приховати, навіть у тому разі, коли приховувати було нічого. Як із рогу достатку, продовжували сипатися доноси на студентів. Наприклад, червоноармієць М. Ільїн, турбуючись про чистоту Дніпропетровського ІНО, 31 грудня 1929 р. писав: «За отриманими мною із дому відомостями про те, що при ІНО навчається і користується стипендією дочка при царизмі таємного агента жандармерії, а при білих — контррозвідки, який зараз в еміграції, Клеопатра Дмитренко. Вважаючи це явище недопустимим через те, що на її місце є багато кандидатів із робітників, прошу це в'яснити і застосувати відповідні заходи»²⁸⁷. Як свідчать документи, правління інституту, отримавши цей донос, виключило К. Дмитренко з інституту, одночасно направивши Луганському окружному прокурору прохання підтвердити факти, викладені червоноармійцем. І лише коли перевіркою було встановлено, що «Дмитренко з 4-х років виховується в сім'ї робітника, в пролетарському оточенні, і батько не міг вплинути на її ідеологію», було прийняте рішення відновити її у складі студентів²⁸⁸.

Виключеннями були випадки, коли правління намагалися спочатку розслідувати факти, наведені в дописах, і не поспішили виключати студентів. Наприклад, в Одеський ІНО про студентку Н. Корнієнко весь час надходили відомості, що вона «дочка контрреволюціонера-жандарма, що її брат служив у білих й т.і.». У відповідь студентка надавала низку довідок, які свідчили, що її батько був учителем. Тож справа тяглася більше півроку, що і спонукало правління у січні 1930 р. звернутися до Добровелічківського райвиконкому на Первомайщині, звідки була родом студентка²⁸⁹. І лише після того, як на місце було послано члена «легкої кавалерії», було встановлено істинний стан речей і Н. Корнієнко наказом по Одеському ІНО від 15 квітня 1930 р. була виключена із інституту «як дочка колишнього жандарма, інспектора шкіл, який мав своє помістя і брав активну участь у білих арміях»²⁹⁰.

Як показала практика вишів, студенти продовжували виключатися апаратним порядком. Причини виключення так само мотивувалися не виразно, обмежувалися загальними формулюваннями. Позбавляли права навчання навіть сту-

²⁸⁶ Вища школа Української РСР за 50 років. — Ч. 1. — С. 200.

²⁸⁷ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 316. — Арк. 49.

²⁸⁸ Там само. — Арк. 25.

²⁸⁹ Держархів Одеської області. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 780. — Арк. 5.

²⁹⁰ Там само. — Арк. 17.

дентів старших курсів, навіть тих, хто не приховував при вступі свого соціального походження і вносив плату за навчання²⁹¹.

Різною була реакція студентів на виключення — одні знаходили в собі сили протистояти цим рішенням, іншим «було глибоко прищеплено комплекс соціальної меншовартості»: «...в лютому 1930 року, зачисливши батька — середняка до куркулів, виключили мене з комсомолу як недостойного числитись в складі «елітної», бідняцько-пролетарської молоді, глибоко шокувавши мою юнацьку психіку та підказавши шлях до громадянської реабілітації за умови «політичного відмежування» (відречення) від батька. ... Політичний шок доповнився не меншим шоком виключення з педтехнікуму — я залишився без закінченої середньої освіти»²⁹².

Найпоширенішою реакцією на позбавлення права навчання залишалися апеляції. До 1930 р. виключені студенти могли звертатися за допомогою до Центральної комісії у студентських справах при Наркомосі УСРР, яка мала право скасовувати постанови про виключення. Постійні конфлікти цієї комісії та партійно-комсомольських осередків вишів вилилися в жорстку критику її роботи у періодиці. Автори публіцистичних дописів гнівно вказували на те, що «оздоровчий процес очищення вищої школи від «вовків в овечій шкурі» гальмується в такій інстанції, од якої найменше можна було на це чекати» і у дев'яти випадках з десяти доводиться підкорятись вищій інстанції та знову «гріти за своєю пазухою всією громадськістю виключених із ВУЗ'у ворогів»²⁹³. Наводячи численні випадки поновлень, голову Центральної комісії та керівництво Наркомосу звинувачували у «численних випадках викривлення класової лінії», закликали до громадської відповідальності і навіть до реорганізації комісії. Врешті-решт це і було зроблено: постановою колегії НКО від 30 січня 1930 р. Центральну комісію в студсправах при НКО було ліквідовано, апеляції про поновлення у правах студентів з цього часу приймалися лише окремими комісіями у студентських справах при окрінспектурах народної освіти²⁹⁴.

Активісти запевняли, що «наші партійні і громадські організації завжди працювали і будуть працювати над тим, щоб в наші пролетарські виші не попадали ті, хто там не має бути». Така робота проводилася і надалі, систематично виключався «класово-ворожий елемент», одне турбувало активи — виключені продовжували знаходити підтримку з боку відповідальних осіб. Вишівські осередки вимагали враховувати їхню думку: «Якщо громадські організації ставлять питання на місцях про виключення студента як класово-ворожого, то це просто так не робиться, питання перевіряється де потрібно. Ним займаються довго і лише потім виключають»²⁹⁵.

²⁹¹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 1737. — Арк. 101; Спр. 1417. — Арк. 1.

²⁹² Човба В. І кожен день — скалкою в серці // Рукопис: український альманах спогадів, щоденників, листів, документів, світлин. — К., 2004. — Т. 1. — С. 343.

²⁹³ Светов С. На захисті куркулів і попових доньок // Студент революції. — 1930. — № 1. — С. 27–28.

²⁹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 1736. — Арк. 210.

²⁹⁵ Там само. — Ф. 1252. — Оп. 1. — Спр. 96. — Арк. 135, 136.

Начальник головного управління навчальними закладами НКВП СРСР Д. Петровський на активі київських вишів 9 червня 1934 р. зазначив, що після ліквідації апеляційних комісій у деякої частини студентів розвинувся «смак до адміністрування» і «засідательська суєта». Захопившись засіданнями, вони починають обговорювати і дискутувати накази директорів вишів, начальника ГУНЗ про поновлення у складі студентів, що призводило до перевірок на місцях. Цікаво, що коли Д. Петровський запитав одного із виступаючих, чи знає він хоча б біографію студентки та її батька, виключення якої так домагалися, то виявилось, що не знає. Він знає лише, що громадська організація вирішила, а тому директор інституту і начальник ГУНЗ повинні підкоритися²⁹⁶.

Практика «чолобитних» до влади, як і клопотань партійних керівників різних рангів про відновлення виключених студентів у правах, залишилася і на початку 1930-х рр. Та в цей період отримати допомогу, навіть по знайомству, ставало все важче, оскільки навіть чиновнику вищого рангу легко можна було стати жертвою звинувачення у «притупленні класової пильності». Про це свідчить, зокрема, клопотання «совісті партії» — А. Сольца до наркома освіти УСРР В. Затонського (1934 р.) з приводу поновлення у правах студента Ніжинського педагогічного інституту Ващенко, виключеного за приховання факту розстрілу батька у 1918 р. як контрреволюціонера. «В той час, коли розстріляли його батька, — писав Сольц, — цьому юнакові було лише п'ять років. Значить виріс він, виховався, виробив свій світогляд не під впливом батька-контрреволюціонера. Його особисто ні в яких контрреволюційних діях ніхто не звинувачує. Навпаки — відмічається його активна громадська робота. Невже потрібно, щоб «мертвий хва́тав живого». Невже «гріхопадіння» його батька повинно калічити все життя сину, який виріс без нього, в умовах нашого соціалістичного будівництва, що перероблює, як ми знаємо, навіть ворожих нам дорослих людей, а не те, що п'ятирічну дитину, яку і перероблювати було нічого»²⁹⁷. У попередньому десятилітті такого заступництва було б досить для поновлення у складі студентів. У реаліях 1930-х рр. В. Затонський відповів: «Не знаючи таку людину, як Ващенко, і таким чином не маючи можливості поручатися за нього, я б також не рекомендував його залишати в педагогічному інституті, без того вчительські кадри наші досить засмічені. Ми намагаємося хоча б із інститутів і технікумів поповнювати їх перевіреними людьми»²⁹⁸.

Вирішальними у процесах «очищення від «ворогів» у середині студентської корпорації залишалися міжособистісні стосунки, навіть особисті симпатії чи антипатії. Вагоме місце належало комсомольським та партійним активістам, частина яких готова була заради власної кар'єри і безпеки викривати і звинувачувати ні в чому не повинних людей. Особливе незадоволення викликали у рядових студентів дії тих активістів, що перетворювалися на таких собі божків місцевого рівня. Часто це були люди, що, як герой Ю. Шовкопляса, пристосувалися до більшовизму, і яких так багато було в радянській дійсності —

²⁹⁶ Там само. — Арк. 25.

²⁹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 352. — Арк. 118.

²⁹⁸ Там само. — Арк. 114.

«конгломерат усякого паскудства», який «тримає в своїх руках самого декана й орудує в деканаті, як його лівій нозі хочеться»²⁹⁹. Страждали, як правило, люди небайдужі, з активною громадською позицією. Наприклад, у листі до Й. Сталіна один із таких студентів — О. Буслик із Шосткинського хімічного інституту, обурений несправедливістю партгрупорга, писав (квітень 1933 р.): «...на зборах комсомольської групи, коли дехто із товаришів поставив питання про погану роботу партгрупорга і його диктаторство, я також сказав своє слово, але завдяки більше зв'язкам партгрупорга справа була поставлена так, що мене, а також і інших, почали звинувачувати і поставили питання про виключення мене із комсомолу...»³⁰⁰. Згодом справа була передана на суд громадськості, який «в своєму «аналізі» підмітив лише недоліки, зовсім проігнорувавши виконання мною громадських навантажень, гарну успішність і соціальне походження»³⁰¹. Надії на справедливе вирішення питання не залишалося, протестувати було марно — скрізь потрібною була громадська характеристика, яку видавав цей же партколектив. Секретар партколективу про це говорив відверто: «Ми тобі видамо громадську характеристику і тобі ніхто ніколи не повірить».

Від активістів вимагалось бути пильними, але чи вимагалось таким чином зводити рахунки один з одним, строчити доноси на друзів, колег, керівництво? Пізніше О. Гончар запише у своєму щоденнику: «Нема однакової логіки для всіх. Є логіка мужності. І є логіка боягуза, міщанина, слимака. Це слід завжди мати на увазі. Кожен по-своєму ніби має рацію. Але чи кожен?»³⁰². Директор Харківського авіаційного інституту Г. Петров повідомляв у листопаді 1931 р. у ЦК КП(б)У про те, що секретар партколективу цього інституту Ведмедер замість допомоги у налагодженні роботи інституту «займався підсиджуванням і грою в систематичне пришивання «ухилів» ...». Такі дії партійця створювали надзвичайно важку атмосферу: «Робота в таких умовах декваліфікувала мене як інженера, розмінювався на суєтню, адміністраторщину, боротьбу з секретарем, що позбавило мене працездатності»³⁰³.

Свою логіку мав секретар КСМ Харківського зоотехнічного інституту, який у жовтні 1933 р. заявив, що «легка кавалерія» виявила «багато соціально-ворожих студентів... поставила до відома директора, але він не тільки не виключив їх з інституту, але навіть не зняв із стипендії»³⁰⁴. Тільки з приходом у спецчастину Харківського інституту інженерів транспорту «тов. Лекарева, він почав вивчати і виявляти чужих людей і зв'язок з ними. Лише після цього парт-організація почала знати декого із цих людей». Всього у квітні 1935 р., завдяки пильності цієї людини, в інституті виявлено 89 «чужих» студентів, до цього часу ніхто і не здогадувався, «яку ворожу діяльність проводять ці студенти»³⁰⁵.

²⁹⁹ Шовкопляс Ю. Геній // Шовкопляс Ю. Студенти. — Х., 1930. — С. 15.

³⁰⁰ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1012. — Арк. 7.

³⁰¹ Там само.

³⁰² Гончар О. Один рік і все життя // Рукопис: український альманах спогадів, щоденників, листів, документів, світлин. — К., 2004. — Т. 1. — С. 432.

³⁰³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 81.

³⁰⁴ Держархів Харківської області. — Ф. П-69. — Оп. 1. — Спр. 117. — Арк. 34.

³⁰⁵ Там само. — Спр. 260. — Арк. 222.

Були, звичайно, серед активу чесні й порядні люди, які, незважаючи на небезпеку, намагалися зберегти елементарну гуманність. Спогади студентів — активних комсомольців тих років, свідчать, що вони щиро вірили в комунізм і бажали якнайшвидшої його побудови. Це були романтики, і романтика у них починалася саме з безмежної віри у комуністичні ідеали, тож такі активісти «готові були виправдовувати всякі злочини, коли вони хоч трохи підфарбовувалися комуністичною фразеологією. Ми не хотіли поглянути ширше на те, що діялося. Нам зручніше було зосереджуватися на конкретних явищах і запевняти себе, що ті події нетипові, що вони є винятками, а в цілому справи в суспільстві йдуть так, як їх висвітлює партія, тобто так, як це належить згідно з комуністичною теорією. Так було спокійніше для душі і... признаймося щиро, безпечніше»³⁰⁶. С. Крижанівський також писав, що «ті негаразди, які бачилися в суспільному житті та в побуті, пояснював кризою росту і не в останню чергу діями «класових ворогів», хоч дивно: де їх стільки набралось»³⁰⁷? Та, мабуть, про це починали задумуватися все ж лише тоді, коли самі раптово потрапляли в шеренги «ворогів» і дивувалися, як могло трапитися таке непорозуміння. Як відзначав А. Шпорт, кожен думав: «Мене взяли нізащо, випадково. Завтра розберуться й випустять, а інші — то вороги народу»³⁰⁸. У відчаї та з надією дехто навіть звертався до влади: «Відчуваючи залізну необхідність звільнення з вузів всіх чужих радянській владі та соціально-небезпечних елементів, вважаю, що я не повинен стати жертвою, щоб підпасти під великі колеса революції, тому що як моє соціальне становище, оточення, так і мій світогляд не примушує мене звертатися до «чужих» ідолів»³⁰⁹. Інші переконувалися, як і герой В. Підмогильного Степан Радченко, «що на світ і на себе варто дивитися трохи вибачливіше, ніж йому здавалося, бо в житті, як і в гололеді, можна падати й інших валити зовсім випадково, цілком несподівано для себе й для ближнього»³¹⁰.

Широко залучалося студентство і до чистки партійних організацій вишів. Періодичні видання закликали до класової пильності, не виключеннями були і студентські часописи: «Чистка парторганізації зобов'язує студентство в цілому всіма засобами допомагати партії позбутися всіх негідних. Про всі хиби, неподобства, що їх чинять поодинокі партійці, треба розповісти на зборах і повідомити про них комісії у справі чистки. Позапартійне студентство мусить допомагати виявляти і викинути з партії чужинців»³¹¹. До редакцій широким потоком линули викривальні листи. Нерідко, щоби врятувати себе, потрібно було вдаватися до викриття «ворога». «Страшна пошесть підозри і викривань перекинулася з газетних шпальт у людські голови»³¹², тож особливо «пильні»

³⁰⁶ Григоренко П.Г. Спогади. — К., 2007. — С. 93.

³⁰⁷ Крижанівський С. Спогад і сповідь з XX століття. — К., 2002. — С. 20.

³⁰⁸ Шпорт А. Беззаконня. Нотатки репресованого // Київ. — 1991. — № 7. — С. 16.

³⁰⁹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 10551. — Арк. 99 зв.

³¹⁰ Підмогильний В. Місто. — Х., 2005. — С. 113.

³¹¹ Червоний технолог. — 1929. — 25 вересня.

³¹² Човба В. І кожен день — скалкою в серці // Рукопис: український альманах спогадів, щоденників, листів, документів, світлин. — К., 2004. — Т. 1. — С. 336.

писали доноси на вісімнадцяти і більше аркушах, зауважуючи, на зразок дипломника Харківського інженерно-будівельного інституту М. Склярова (29 січня 1937 р.), що «в той час, коли всюди викривають зрадницьку роботу троцькістів, у нас в інституті по одному їх виловлює НКВС, а головних ніхто не викрив»³¹³.

У 1930-ті рр. чистки стали прилюдними, явка студентів на них була обов'язковою. Студентка Харківського університету Л. Дражевська згадувала: «Восени 1934 р. протягом кількох місяців, десь від сьомої до десятої вечора три або чотири рази на тиждень у великій аудиторії — амфітеатрі відбувалася прилюдна чистка членів партії, студентів і викладачів університету. Прийшовши до тієї аудиторії, насамперед треба було відшукати свого старосту, щоб відзначив присутність. Тим, хто не був, треба було подати якусь поважну причину відсутності... Поодиночі викликали до столу членів партії. Викликаний ставав біля столу і коротко розповідав свою біографію. Потім йому ставили запитання ті, хто сидів за столом і охочі з аудиторії»³¹⁴. Одна частина студентів під час чистки не дуже слухала — вони «або читали, тримаючи книжки на колінах, або грали в різні гри, особливо популярним був «морський бій». Інші активно і завзято виступали з обвинуваченнями проти тих, хто проходив чистку: «Одна студентка історичного факультету все хотіла зловити «ворога народу». Моя товаришка сказала мені, що ця екзальтована дівчина нагадує їй час Французької революції, коли з натовпу кричали: «На гільотину!»³¹⁵. Документи свідчать, що самовіддано викривали «ворогів народу» одиниці, більшість мовчала, або говорила штампами про те, що потрібно підвищувати політичну пильність, і мовчки розходилась після зборів, не обговорюючи почуте й побачене. Лише іноді наважувалися на рішучіші кроки. Так, після відкритих партійних зборів Харківського торговельного інституту 17 квітня 1936 р., де студент Файнблут розкри-тикував викладача Золотаревського, до директора, у профком і партком інституту надійшла заява з підписами двадцяти студентів, у якій Золотаревський характеризувався як гарний викладач³¹⁶.

У цілому ж, до середини 1930-х рр. колективи вищих навчальних закладів зовні вимушені були проявляти байдужість до всіляких ідеологічних штампів, до постійної появи «ворогів» у своєму середовищі, до «чисток» серед професорсько-викладацького складу і студентів, звикали до аморальності, не розрізняли добра і зла. Важко уявити, як молодь майже одностайно виключала своїх товаришів із вишів, одностайно їх засуджувала, схвалюючи запропоновані рішення. Усе відбувалося, наче за А. Франсом: «Наш народ, колись запальний і здатний до шляхетних поривів, раптом зробився нездатним до любові, ні до ненависті, ні до захоплення, ні до зневаги»³¹⁷.

³¹³ Держархів Харківської області. — Ф. П-69. — Оп. 1. — Спр. 262. — Арк. 198, 204–209.

³¹⁴ Дражевська Л. 1928–29, 1933–35 // Сучасність. — Мюнхен, 1982. — Ч. 1–2 (261–262). — С. 262. — Харківський університет очима колишніх студентів.

³¹⁵ Там само. — С. 263.

³¹⁶ Держархів Харківської області. — Ф. П-69. — Оп. 1. — Спр. 230. — Арк. 314.

³¹⁷ Франс А. Современная история // Франс А. Собрание сочинений: в 8 т. — М., 1958. — Т. 4. — С. 257.

На жаль, загальну статистику виключень на сьогодні встановити неможливо за відсутністю таких даних. У наявності маємо лише окремі показники. Так, після чистки комсомолу останніх курсів інститутів, на кінець 1931 р. пересічний відсоток виключених з тих, хто закінчив виші, у деяких інститутах Києва, Одеси, Запоріжжя, Миколаєва становив 14%; тих, хто мав покарання — 16,3%. У деяких вишах цей відсоток був вищим. У Київському політехнічному інституті виключено із числа тих, хто закінчив 22,7%, у Київському буряково-цукровому інституті — 40%. Більшість виключень припадало на «соціально-чужих людей своїм походженням чи ідеологією»³¹⁸.

Виші звинувачувалися у «слабкості виховної роботи» серед студентів, що «полегшувала ворожі дії класового ворога» — у Харківському, Київському та Дніпропетровському державних університетах, у Всеукраїнському інституті державного будівництва і права та Всеукраїнському інституті комуністичної освіти, в Одеському медичному, Ніжинському педагогічному та інших інститутах були «викриті факти контрреволюційної, шкідницької діяльності троцькістів, зінов'євців, буржуазних націоналістів та інших ворогів партії і диктатури пролетаріату»³¹⁹. «Класово ворожі або випадкові елементи» виявлялися і на керівній комсомольській роботі. Так, секретарем комітету комсомолу Київського гірничо-геологічного інституту був тов. Потієвський, викритий, як син торгівця, знятий з роботи й виключений з партії та комсомолу, потім поновлений міськкомом. В складі комсортів груп КДУ було викрито після закінчення перевиборів близько 20 осіб чужаків»³²⁰.

Та все ж таких масових виключень студентів, як у 1920-ті рр. і на зламі десятиліть, у 1930-ті рр. не було. Вони все більше набували іншого змісту — на зміну виключенням за соціальним походженням приходили арешти за «контрреволюційну» діяльність. За 1935 р. маємо такі дані про виключення за «вороже» походження: із Київського індустріального інституту — 24 студента, із Дніпропетровського гірничого — 20, Одеського індустріального — 5, Харківського інженерно-будівельного — 6, Харківського інженерно — економічного — 3, Рубіжанського хіміко-технологічного — 4³²¹. Арештовані були одиниці: у Одеському індустріальному інституті — 1, Дніпропетровському гірничому — 2, Харківському інженерно-економічному — 2, Рубіжанському хіміко-технологічному — 8³²². Навіть на фізико-математичному факультеті ХДУ, де фіксувалося «найбільш сильне розповсюдження контрреволюційних теорій і впливу на студентство», у березні 1936 р. за «контрреволюційну діяльність» було арештовано 11 студентів, у серпні наступного — 7³²³.

З кожним роком у вишах зростала кількість студентів, у родинях яких були «вороги народу» чи батьки котрих були репресовані. Проф. Б. Красовицький

³¹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 21.

³¹⁹ Там само. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1079. — Арк. 105.

³²⁰ Там само. — Арк. 106.

³²¹ ЦДАВО України. — Ф. 1252. — Оп. 1. — Спр. 361. — Арк. 37, 43, 49, 66, 90.

³²² Там само.

³²³ Держархів Харківської області. — Ф. П-69. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 172.

пригадував, що 1937 рік студенти «відчули і в університеті», де доводилося навчатися в атмосфері підозрілості та страху: «З дітьми «ворогів народу» оточення намагалося не «водитися», всіляко уникали близького спілкування з ними»³²⁴. Те ж саме зазначає і О.Соловей: «За часів мого студентства ми не провадили жадних розмов щодо походження або щодо політики. Наче за Орвеллом [Оруелл Дж. — *Авт.*], усі небезпечні теми вилучалися. Люди трималися окремими групами, зустрічалися лише на лекціях і мало знали один про одного... Ні, ми не були говіркі. Я вагалася три з половиною роки, доки наважилася запитати однокурсника, чи засланий поет — його дядько. Невсипуще око слідкувало за нами уважно, в цьому я переконалася на власному досвіді»³²⁵. Життя примушувало студентів не довіряти один одному. Це недовір'я пригнічувало, всі прекрасно знали, що серед них хтось неодмінно та був інформатором, тільки досить часто не здогадувалися про це і думали на кожного. А іноді знали і боялись³²⁶.

З середини 1930-х рр. розпочинається демонстративна кампанія примирення з вихідцями із «соціально-ворожих» верств населення, зокрема, вишам рекомендували стати «колосальними виховними центрами», використовуючи різноманітні методи «переробки, перевиховання людей»³²⁷. Відсів «чужих» студентів пропонувалося використовувати як останній засіб: «Керівники вишів ні на хвилину не повинні забувати, що з точки зору нашої великої боротьби за безкласове соціалістичне суспільство, вдумлива, свідомо, планомірна переробка людей має велике значення. Родимі плями старого суспільства потрібно вміти знищувати. Необхідно загальними дружніми зусиллями різко видозмінити методи роботи...», зауважував Д. Петровський³²⁸.

Родинні зв'язки з «ворогами народу» чи непролетарське походження тривалий час ще переслідуватимуть молодь, за такий «гріх» могли легко виключити з комсомолу, а значить і з інституту³²⁹. Частині студентів, віднесених до категорії «чужих» і виключених з інститутів, вдалося отримати дозвіл на продовження навчання у керівництва республіки, особливо після відомої фрази Й. Сталіна «Син за батька не відповідає». Та у більшості випадків долю вирішували місцеві організації, які не завжди зважали на отриманий дозвіл і опротестовували рішення зверху. Наприклад, коли сестру відомого українського новеліста Г. Косинки (Стрільця) після розстрілу брата позбавили права навчатися, вона, як і багато інших, написала листа П. Постишеву з проханням поновити її у складі студентів. Відповідь була позитивною: «Вчіться, сестра за брата не відповідає»,

³²⁴ Красовицкий Б.М. Воспоминания. — Х., 2008. — С. 153.

³²⁵ Соловей О. 1936–1941 // Сучасність. — Мюнхен, 1982. — Ч. 1–2 (261–262) — С. 275. — Харківський університет очима колишніх студентів.

³²⁶ Шпорт А. Беззаконня. Нотатки репресованого // Київ. — 1991. — № 7. — С. 11, 14.

³²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1252. — Оп. 1. — Спр. 96. — Арк. 7.

³²⁸ Там само.

³²⁹ Постановление Пленума ЦК ВЛКСМ об ошибках, допущенных комсомольскими организациями при исключениях из комсомола, о формально — бюрократическом отношении к апелляциям исключенных из ВЛКСМ и о мерах по устранению этих недостатков // Советское студенчество. — 1938. — № 3. — С. 9.

та у комітеті комсомолу дозвіл цей пошматували, а прохачку вигнали, погрожуючи розправою³³⁰. В аналогічних випадках мрії про отримання освіти залишалися нездійсненими.

З середини 1930-х рр. засоби масової інформації намагаються вже переконати читачів у монолітності лав життєрадісних і цілеспрямованих радянських студентів. У 1937 р. представники такого «єдиного» у своїх думках і вчинках студентства у відкритому листі до першого кандидата в депутати Верховної Ради, вождя народів товариша Сталіна поклялися, що вони будуть «до кінця з усією більшовицькою завзятістю і безпощадністю викривати, викорчовувати і знищувати всіх ворогів народу»³³¹.

Таким чином, документи дозволяють нам говорити про те, що переважна більшість «вичищених», у тому числі з «соціально-ворожим» походженням, тривалий час оббиваючи владні пороги та засипаючи відповідні інстанції різноманітними довідками і листами, все ж таки відстоювала право відновлення у складі студентів. Тому головне призначення перереєстрацій і чисток ми бачимо не лише у виключенні «соціально-ворожих елементів», а й у іншому — в психологічному тиску, в залякуванні студентів, оскільки тих, кого залишали у вишах, такі заходи змушували не лише покращувати академічну успішність, а й залучатися до громадської роботи чи просто симулювати її. Це був метод морального пресингу, надійний спосіб подолання відкритого опору студентів і виховання майбутніх відданих владі будівельників нового суспільства. Саме в цьому вбачали трагізм становища студентів радянської України закордонні сучасники: «Голодний, придушений раб, серед нелюдських умов життя, серед отруюче впливаючих прикладів деморалізації індивідуума ... не може творити іншої ідеології, ніж рабської, що змістом своїм має заховану в середині помсту... чи ідеології вічної покірливості дужчому»³³².

Протягом досліджуваного періоду узагальнюючим образом всіх противників соціалізму — і «соціально-чужих», і опозиціонерів, і людей з власним світоглядом, був образ «ворога». Проти таких ворогів і спрямовувалися всілякі чистки студентського складу. Наприкінці 1920-х рр. практика «чисток» набуває нового змісту, вона стає повсякденною і отримує широкого розмаху, що проявилось, зокрема, у створенні загонів так званої «легкої кавалерії» та поширенні практики доносів. Вирішальними у процесах очищення від «ворогів» у середині студентської корпорації були міжособистісні стосунки, навіть особисті симпатії чи антипатії. Вагоме місце належало комсомольським та партійним активістам, частина яких не могла позбавитися «синдрому переможця» і з фанатизмом продовжувала вести запеклу боротьбу з наявним інакомисленням, чи вигадуючи різні «ухили» і вишукуючи все нових і нових «ворогів». Яскравим свідченням цього було також відчайдушне опротестування на місцевих рівнях рішень, прийнятих вищими інстанціями, щодо поновлення у правах виключених із

³³⁰ Гончар О. Щоденники. — Т. 2. 1968–1983. — К., 2008. — С. 206.

³³¹ Вождю народов товаришу Сталину // Советское студенчество. — 1937. — № 9. — С. 4.

³³² ЦДАГО України. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 85. — Арк. 27.

вишів студентів. Інша частина готова була викривати і звинувачувати ні в чому не повинних людей заради власної кар'єри і безпеки. Репресії прокотилися по всіх вишах, але розмах їх багато в чому залежав саме від моральних якостей тих осіб, які на місцях відповідали за втілення в життя наказів і розпоряджень влади. У цілому ж, до середини 1930-х рр. у переважної більшості студентів була сформована комуністична свідомість, яка заважала побачити і проаналізувати всі протиріччя того часу, відокремити їх від насаджуваних ідеологічних штампів, задуматись над реальністю існування такої кількості «ворогів». Перманентні чистки й арешти спонукали переважну більшість студентів до конформізму, сприяли засвоєнню ними зовсім нехитрої науки вірного орієнтування у політичному просторі радянського вишу: бути не просто мовчазним спостерігачем, а палким прихильником політики тоталітарної влади. Така позиція сприяла руйнації характерної для суспільства в минулому системи цінностей.

VIII.4. Участь студентства в ідеологічних кампаніях і соціально-економічних перетвореннях

Виховні процеси у вищій школі несли в собі заряд політичного впливу на світосприйняття і поведінку молоді, яка вимушена була свідомо чи насильно працювати для наближення прекрасного майбутнього, зокрема брати участь в ідеологічних кампаніях і соціально-економічних перетвореннях радянської влади. Студенти, як найбільш організована і мобільна соціальна група, стали зручним об'єктом і відносно підготовленим суб'єктом впровадження в життя політики більшовиків. Особливо це стосується цілеспрямованої участі у антирелігійній роботі, ліквідації неписьменності серед широких народних мас, модернізаційних процесів.

З перших кроків перебування при владі більшовики повели боротьбу за ствердження власних політичних та світоглядних ідеалів у суспільстві, нав'язування соціальних та духовних цінностей. Особливого значення надавалось налагодженню системи антирелігійної пропаганди. Вона була складовою не тільки механізму регулювання державно-церковних відносин, але й невід'ємною частиною атеїзації суспільства, курсу на витіснення теїстично-ідеологічної альтернативи. Атеїстична робота була обов'язковою для вишів, ігнорування її кваліфікувалася як «класовий злочин». У всіх навчальних закладах засновувалися гуртки безбожників, а молодь досить часто залучалася до антирелігійних кампаній, особливо напередодні чергових церковних свят. Особливе занепокоєння у влади викликали відкриті прояви релігійності викладачів, що, звичайно, не могло не позначитися на їхніх вихованнях. З приміщень інститутів ікони зняли ще у перші радянські роки, а у квартирах багатьох викладачів вони залишалися ще тривалий час. Так, Полтавська губосвіта у 1924 р. повідомляла, що «серед професури ІНО є особи, що активно виявляють своє співчуття релігійним віруванням. [...] навіть деякі із студентів ІНО зазначають, що їм доводилося тримати іспити у такого професора, у якого його кімната являла

справжній іконостас»³³³. Ю. Шевельова також вразила в будиночку проф. О. Ветухова «величезна кількість ікон у кутах кімнат, лампадки перед ними. Ікони в золотих і срібних ризах. Ікони починалися просто від низької стелі і йшли мало не до підлоги. На той час у місті це вже було щось надзвичайне, а надто в мешканні викладача університету»³³⁴.

У 1920-ті рр. професори могли ще брати участь у зборах безбожників, причому на стороні захисників віри. Студенти захоплювалися, наприклад, проф. Чехівським, який «на кожному місці був переможцем безбожників»³³⁵. Деякі професори поєднували наукову працю з активною участю в церковному русі. Так, професор Одеського інституту народного господарства Покровський «основну працю провадив як член ЦК Всеукраїнської церковної ради та в різних церковних з'їздах та нарадах», а проф. Тимченко із ІНО паралельно був старостою Одеського собору³³⁶.

Більшість студентів, звичайно, приховували своє ставлення до релігії. Але траплялися віруючі, що відкрито її сповідували і були дуже здивовані виключенням з інституту, як, наприклад, студентка Одеського ІНГ Р. Шапір. Вимагаючи поновлення у складі студентів, дівчина писала (1924 р.): «Чи можуть євангелісти отримувати освіту в радянських вишах, чи здібні вони, як євангелісти, до майбутньої роботи і чи є вони дійсно ідеологічно чужим і ворожим робітничому класові елементом»³³⁷. У Медичному інституті «нахабство ворога не знає меж» — студент-баптист відкрито пропагував свою віру серед однокурсників³³⁸. Переслідувалися студенти, які наважувалися ходити до церкви, їхня поведінка засуджувалася в періодиці: «Комсомольські збори ухвалили боротися, вичищати з вишу не тільки ворожих нам соціальним станом, а й своєю психологією, поведінкою, бо є в нас і такі студенти, як Ачкасова з першого курсу, що ходять до Церкви»³³⁹. З Вінницького інституту соцвиху повідомляли про те, що студентка Я. Шмідт «ходила до костюлу, хрестилась, цілувала розп'яття, біла поклони і щиро молилась богу»³⁴⁰. За відкритий прояв віри в Бога (наприклад, носіння хрестика) влаштовувалися обговорення на загальних зборах, приймалися резолюції, в яких «студентська маса» вимагала звільнити віруючих із лав пролетарського студентства.

Незважаючи на загрозу виключення з інститутів, продовжували відзначатися релігійні свята. Увечері 6 січня 1929 р. загін «легкої кавалерії» в одній із кімнат будинку пролетарського студентства на Толкачівці виявив різдвяну вечірку, організовану групою студентів різних вишів Харкова, у тому числі й комсомольцями. Були приготовлені відповідні страви, та найбільше хвилювало

³³³ Держархів Полтавської області. — Ф. 3872. — Оп. 1. — Спр. 923. — Арк. 5.

³³⁴ Шевельов Ю. Я — мене — мені (і довкруги). — Т. 1. — С. 132.

³³⁵ Осьмачка Т. Мої товариші // Березіль. — 1996. — № 3–4. — С. 106.

³³⁶ Бурлаков Я. Одеські «Зубри»? // Студент революції. — 1930. — № 5. — С. 28.

³³⁷ Держархів Одеської області. — Ф. Р-129. — Оп. 1. — Спр. 533. — Арк. 152.

³³⁸ Светов С. Чого навчає Одеса // Студент революції. — 1930. — № 3. — С. 31.

³³⁹ Ворог напирє // Студент революції. — 1929. — № 4. — С. 49. — Підпис: О.К-н.

³⁴⁰ Галерея ворогів // Студент революції. — 1931. — № 21. — С. 27. — Підпис: Д. Яблонський.

те, що оздоблення різдвяної куті взяла на себе комсомолка Жадан³⁴¹. Студкор повідомляв, що цей випадок був не поодиноким виявом «міщансько-обивательської ідеології». Збори профкому Харківського ІНО також засудили різдвяну вечірку і клопоталися, щоб її організаторів виключили з вишу³⁴².

У другій половині 1920-х рр. все частіше піднімалося питання закриття церков, передачі їх приміщень різним культурним установам. Газета КПІ, наприклад, повідомляла, що «45 товаришів знову підносять питання про передачу колишньої інститутської церкви культурній установі [...]. Ця церква, що є центром попівської Шулявки, мусить стати культурним осередком пролетарської Жовтнівки. Наша частина Жовтнівки не має помешкання для культурних установ, і тому у нас немає ні клубу, ні кіно, КПІ не має де розгорнути фізкультурну роботу»³⁴³. Проте неодноразово фіксувалися випадки, коли студенти відмовлялися ставити свої підписи на вимогах про закриття церков. Коли серед студентів Харківського сільськогосподарського інституту почали брати підписи про закриття української автокефальної церкви й Миколаївського собору, студентка четвертого курсу В.П. Пахомова, донька професора Харківського ветеринарного інституту, відмовилася дати підпис, заявляючи: «Я віруюча, підпису не даватиму. Кого обходить, у що я вірю? Ви, студенти, не маєте права копатися в моїй душі»³⁴⁴. В Одеському медичному інституті студент п'ятого курсу виступив проти постанови студентства про одібрання синагоги під клуб³⁴⁵. Свій протест висловлювали і професори³⁴⁶.

Наявність у вишах віруючої молоді, яка «ще не позбавилася тягарю забобонів», влада вважала проявом ігнорування антирелігійної роботи, про яку у багатьох вишах згадували лише напередодні Різдва чи Паски. «Вже кілька років, як академічне, а почасти, й громадське життя нашої ВИШ'и не містить в собі елементів систематичної, планової антирелігійної роботи», — зауважувалося у «Кузні освіти»³⁴⁷. Деякі корективи в минулу антирелігійну практику почали вноситися наприкінці 1920-х рр., проте помітного перелому в цій роботі досягти було важко. Як правило, в інститутах був наявним реальний безвірницький актив, але можливості антирелігійної боротьби вичерпувалися бажанням її здійснювати серед частини студентів. Належної ж підготовки для її проведення переважна більшість молоді не мала. Вести атеїстичну пропаганду без знання Біблії було нереально, а на опанування її потрібний був тривалий час. Враховуючи попередній невтішний досвід, у вишах, особливо педагогічних і медич-

³⁴¹ Зайченко В. «Механічні громадяни» у виші // Студент революції. — 1929. — № 4. — С. 47–48.

³⁴² Іновець. — 1929. — 1 лютого.

³⁴³ Церкву під культурний осередок // К.П.І.: газета пролетарського студентства, професури та службовців Київського політехнічного інституту. — 1929. — 1 жовтня.

³⁴⁴ Рогинський М. Оборонець автокефальної // Студент революції. — 1930. — № 10. — С. 31.

³⁴⁵ Свєтов С. Чого навчає Одеса // Студент революції. — 1930. — № 3. — С. 31.

³⁴⁶ Там само.

³⁴⁷ За класові принципи антирелігійної боротьби // Кузня освіти. — 1929. — № 4. — С. 21. — Підпис: Карпенко.

них, почали організовуватися спеціальні наукові семінари, на яких вивчалися різні теорії походження релігії, опрацьовувалися питання щодо походження Різдва і Паски, для роботи передплачувалися журнали «Безвірник», «Антирелігійник», газета «Безбожник». Так, у Київському ІНО 1929 р. було організовано антирелігійний семінар під керівництвом проф. Б. Манжоса, у якому працювало 36 слухачів³⁴⁸. Засідання проводилися раз на тиждень, тому «антипасхальна кампанія виявила нашу придатність і корисність в умовах антирелігійної роботи». По району Січнівки студентами було прочитано чотирнадцять доповідей, по селах — дванадцять, взято участь у екскурсоводській роботі Лаврського заповідника.

Особливо гостру потребу в знаннях потребували ті студенти, які працювали в місцях, де впливовими були сектанти. Спеціально вишколена молодь могла навіть отримати перемогу в дискусіях. У селі Маяки, що на Одещині, — пригадував А. Мінський³⁴⁹, — де євангелістами розповсюджувалися негативні чутки про колгоспні порядки, студент М. Белов (1929 р.) в присутності селян запитував у «брата» Івана «на кому був одружений Каїн, цікавився, чому євангелісти не лише по-різному висвітлюють біографію Христа, але і його родовід наводять у різних варіантах. «Брат» Іван спітнів від таких запитань і дуже швидко здався»³⁵⁰. Вирішального «удару» було нанесено Івану Івановичу на вечорі у сільському клубі, де зібралося близько 600 селян. М. Белов прочитав доповідь, кожне слово якої било у ціль. Доповідь була побудована на фактах, які збиралися у селі та перевірялися через вірних людей у місті. Селяни дізнались із цієї доповіді «про минуле своїх духовних пасторів, про те, що «благодійний» євангеліст Іван Іванович відбував у одеському будинку ув'язнених термін за спробу збездіяти свою хатню робітницю, що «святий угодник» Тихін збував у свій час фальшиві карбованці. Коля зачитав витяги із офіційних документів і постанов суду, він розповів про ту хитру механіку провокацій і чуток, які використовують церковники і сектанти села, щоб збити Маяцьких селян зі шляху од щасливого життя»³⁵¹.

Використовували студенти у своїй антирелігійній роботі наукові знання для викриття біблійних і євангелійських чудес. За допомогою нескладних хімічних речовин вони перетворювали воду на «вино» і молоко, запалювали без вогню свічки, демонструючи «єрусалимське чудо» і, збризнувши підкисленою водою попередньо оброблений фенолфталеїном плат, демонстрували на ньому появу «нерукотворного лика». Успіх таких вечорів був вражаючим і впливав на людей. М. Зеров у 1932 р. під враженням шаленого наступу на релігійні свята і наслідків цих кампаній написав надзвичайно інформативні рядки:

³⁴⁸ За класові принципи антирелігійної боротьби // Кузня освіти. — 1929. — № 4. — С. 22. — Підпис: Карпенко.

³⁴⁹ Ініціал подається у російськомовному варіанті.

³⁵⁰ Мінський А. Высшая школа атеизма // Советское студенчество. — 1938. — № 2. — С. 28.

³⁵¹ Там само. — С. 29.

Різдвяна тиша повагом зійшла [...]
Та багатьом уже немає свята.
Колись весела і червона дата
Як чорна цифірь нині промайне.

Немало студентів з ентузіазмом працювали «ліквідаторами», намагалися навчати всіх неписьменних на благо культурної революції в селах, на фабриках і заводах, у вечірніх школах робітничої молоді. Це одна із тих ланок роботи, до якої молодь підходила досить відповідально, а гуртки лікнепу, створені при вишах, були численними, об'єднували значну кількість ентузіастів і дійсно працювали. В Одеському медичному інституті, наприклад, 1923–24 н.р. у ліквідації неписьменності брало участь 360 студентів. У підшефному селі Тузла була створена школа на 110 осіб, де вчителькою була студентка цього інституту, яка утримувалася за рахунок інших студентів³⁵². У Києві більше 40 студентів працювали як інструктори-методисти лікнепу; студенти Київського політехнічного інституту працювали у лікнепі на заводі «Більшовик»; Київський ІНО охоплював лікнепом райони Солом'янки та почасти Деміївки. У Січевому районі працювало 230 культбійців, у Либідському підрайоні іновцями було виявлено 800 неписьменних, організовано 62 лікпункти, 530 осіб було охоплено навчанням³⁵³. Неодноразово зверталася влада до інститутів народної освіти з проханням виділяти студентів для укомплектування шкіл вчителями, яких на той час не вистачало майже всюди. Так, двадцять студентів Кременчуцького та Полтавського ІНО постійно працювали в школах Олександрівського району позмінно³⁵⁴.

Крім цього, студентам необхідно було проводити і очолювати політико-просвітницьку роботу, пояснювати масам політику компартії. Роботи було настільки багато, що інститути не справлялися з нею, що і викликало критику на адресу останніх з боку партійних комітетів у халатності і бездіяльності³⁵⁵. А деяких комсомольців обурювало ставлення з боку місцевих осередків до тієї роботи, яку вони вважали відповідальною і віддавалися їй з ентузіазмом. Так, М. Афанасьєв записав у своєму щоденнику, що 20 лютого 1932 р. його по комсомольській лінії навантажили займатися лікнепом і він «з гордістю і повним комсомольським патріотизмом виконав це важливе доручення. В результаті за свою працю отримав лише зневажливу посмішку від секретаря комсомольського осередку і співчуття йому з боку інших комсомольців. Мене вважали там за блазня, за дурника (звичайно, лише комсомольці)»³⁵⁶.

Наприкінці 1920-х рр. студенти за відрядженнями партійних і комсомольських органів брали безпосередню участь у колективізації, в посівних, заготівельних і збиральних кампаніях. Вони косили жито, пшеницю, копали картоплю, буряки, працювали на заготівлі дров, брали участь у поширенні серед

³⁵² Держархів Одеської області. — Ф. Р-2147. — Оп. 1. — Спр. 123. — Арк. 70.

³⁵³ ІНО в поході // Кузня освіти. — 1928. — № 2. — С. 1.

³⁵⁴ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 1124. — Арк. 178.

³⁵⁵ Держархів Харківської області. — Ф. П-69. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 157.

³⁵⁶ Там само. — Ф. Р-6452. — Оп. 6. — Спр. 583. — Арк. 168.

населення облігацій державних позик та у здійсненні інших важливих господарчих і політичних заходів. «Серед нас, студентів, — згадував пізніше О. Засенко, — були справжні передовики праці, ударники — першокласні косарі, сіячі, лісоруби, вантажники...»³⁵⁷.

Керівництво країни вміло використовувало енергію і романтику молодості для реалізації своїх планів, тому всі лозунги поточного моменту втілювалися в життя за безпосередньої участі студентства, у першу чергу його партійного і комсомольського складу. Наприклад, студентів II і III курсів сільськогосподарських вишів рекомендувалося використовувати «у централізованому порядку через спеціальну мобілізацію для посівкампанії»³⁵⁸. Решта ж інститутів мала проявити власну ініціативу «щодо агрокультурної допомоги у проведенні підготовчої роботи до посіву, допомогти в організації колективних об'єднань на селі»³⁵⁹.

Інколи навіть не встигаючи приступити до занять, студенти відряджались організовувати колгоспи, забирати у селян «квашений хліб», ліквідовувати «насінневі прориви» тощо. Багатьом із них довелося побувати в бувальцях, іноді скрутних, іноді — веселих. Проф. Ю. Кобилецький згадував: «Під час колективізації був я направлений у глухе село Мудрівку, що розташувалося на правому березі Дніпра навпроти Чигирини. Отут і потрапив у халепу, коли, підбурювані куркулями, жінки вчинили бунт у селі, обрали собі старостиху. Нас, колективізаторів, ... замкнули у сільраді і декілька днів тримали під охороною, подаючи у вікно лише напиться, їсти ж — ні! Лаяли нас на чім світ стоїть, пристрасно, істерично і натхненно»³⁶⁰. Для одних такі випадки залишалися пригодами молодості, для інших закінчувалися трагічно. О. Засенко писав, що «не за одним із нас — студентів-комсомольців, з мандатами уповноважених мало не в усіх областях Радянської України — полювали з обрізами і наганями куркулів та їх поплічники, різного роду відщепенці, що були озлоблені (кожен за щось своє) на Радянську владу»³⁶¹. Наприклад, під час спроби організувати колгосп було убито Антона Підопригору із Київського ІНО³⁶². Багато студентів — учасників тих історичних подій, вірили в необхідність проведення колективізації насильницькими методами, щиро ненавиділи «куркулів» та інших «класових ворогів», тож без жалю і сумніву відшукували і забирали заховане зерно, виганяли дорослих і дітей на вулицю. Всі нюанси такої роботи чудово донесли до нас спогади колишнього студента Київського ІНО Ю. Кобилецького.

У засобах масової інформації висвітлювався лише позитивний досвід ліквідації численних «проривів». У дописах з гордістю повідомлялося про численні кампанії, як, наприклад: «На голосіївських городах виник прорив. Київський зоотехнічний інституту на допомогу соціалістичним городам, на ліквідацію

³⁵⁷ Засенко О. Дорогі мої сучасники. — К., 1983. — С. 170.

³⁵⁸ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 1736. — Арк. 266.

³⁵⁹ Там само.

³⁶⁰ Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — К., 1985. — С. 134–135.

³⁶¹ Засенко О. Дорогі мої сучасники. — С. 170.

³⁶² Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — С. 138.

прориву — мобілізував свої студентські сили. ... З II курсу вийшло 59 чоловік і за чотири години зсапали 3 га помідор. II курс набору 1930 року — вийшло 85 чоловік. Зробили 8 га. ... Всі працювали ударно, але були й ледарі»³⁶³.

Були серед студентів не лише ледарі, а й незгодні з політикою партії на селі. Документи повсякденності свідчать про те, що офіційна точка зору, показуючи масовий героїзм, жертвність молоді, не віддзеркалювала її буденного життя і настроїв. Інформація, що передавалася в ОДПУ, свідчить, що партійними квитками у 1932 р. поплавилися студенти Харківського інституту червоної професури Олексієнко, Комаровський, Поголієв і Рощенко через «розмови про невірність лінії партії де це бачено, щоб люди сиділи голодними і опухали від голоду»³⁶⁴? Студент Всеукраїнського інституту комуністичної освіти, член партії з 1930 р. Бондаренко на загальних зборах говорив про те, що «колгоспи потрібно розпустити, вони не оправдовують себе. Куркулів не потрібно розкуркулювати, бо вони основна база сільського господарства, тоді всі плани хлібозаготівель будуть виконані», а член партії з 1928 р. Соврань сказав, що якщо колгоспники не бажають працювати в колгоспах, розбігаються, то значить лінія партії не вірна. Серед студентів Київського інституту профосвіти також зафіксовані були «крамольні» розмови про стан сільського господарства, наприклад, студент Бурсов говорив, що «на селі голодають, а говорять про успіхи п'ятирічки»³⁶⁵.

Із щоденника М. Афанасьєва, який ніколи й нікому не висловлював своїх думок тому, що «комсомольцеві за це може гарно перепастися як прихильникові правих...»³⁶⁶, ми можемо дізнатися про повсякденне історичне мислення студента — вихідця із села. Записки ці — рефлексія на події, що відбувалися у визначеному місці й у визначений час. 26 листопада 1929 р. юнак записав: «Я інколи міркую сам собі, що невірно робить радянська влада, що витягує останній сік із селянина. У всіх газетах тільки й бачиш (Класовая боротьба. Наступление на кулака, плани хлібозаготовок) а потім поруч з тим читаєш (На Н-ской станції зерно некуда девать, зерно гниє під открытим небом... зерно ссыпается прямо в грязь, потому что нет помещений, куда можно бы было убрать хлеб). Ось тут з приводу таких фактів я думаю, що кожне серце більш свідомого селянина напевне пробудиться і на ґрунті цього виникають такі суперечки між селянством і радянською владою. Головна маса селянства, наскільки я зараз знаю, ні чуть не зацікавлена в п'ятирічці...». Отримуючи листи від рідні, М. Афанасьєв знав істинне становище селянства, вболівав за нього і цю біль виливав на сторінках: «І ось сьогодні, коли я прочитав листа від бабусі, то я ясно уявив собі картину селянського життя ... хліба нема, попродали останню худобу, надходить зима, дітворі треба ходити до школи, а ходити ні в чому, їсти нічого, старі прожили вік, багато терпіли зневаги від царату, а потім влада перейшла в руки пролетаріату, знов голі, голодні, неосвічені, закуті в

³⁶³ На городи! // Студент революції. — 1931. — № 24. — С. 30. — Підпис: І. Кирилюк.

³⁶⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5558. — Арк. 3.

³⁶⁵ Там само.

³⁶⁶ Держархів Харківської області. — Ф. Р-6452. — Оп. 6. — Спр. 583. — Арк. 168.

ланцюги некультурності і не чуть чогось там отзвуків культурної революції, яку так добре змалювала компартія в своїх планах»³⁶⁷. Але ж сумнівався він лише в політиці партії щодо селянства, у решті ж був переконаний, що «компартія та радвлада робить все вірно».

На Всеукраїнській нараді завідувачів обласними відділами народної освіти 18 лютого 1933 р. органи народної освіти критикувалися за те, що «в боротьбі за хліб не організували масово-політичної роботи серед колгоспників і трудящих одноосібників, серед колгоспного активу, через свої форми і методи роботи, не забезпечили повної мобілізації на виконання річного плану хлібозаготівель, на розгром куркульського саботажу»³⁶⁸. Було прийняте рішення приділяти більше «уваги і енергії, класової пильності» у наступній весняній засівній кампанії «за виконання завдань 4-ї більшовицької весни, в боротьбі за зміцнення колгоспів, за піднесення врожайності»³⁶⁹. Тож навесні 1933 р. на весь час польових робіт бригади студентів відряджалися на роботу в різні села ліквідувати «насінний прорив» — збирати посівматеріал. Крім того, влітку цього року старшокурсники й аспіранти (члени партії чи комсомолу) відбиралися для проведення агротехнічної пропаганди, тобто молодь повинна була навчати селян питанням правильної організації збирання врожаю, проведення молотьби і підготовки до осіннього посіву³⁷⁰. На рільничі роботи, «заступати померлих від голоду селян», за словами Л. Дражевської, були в обов'язковому порядку відряджені студенти всіх харківських вузів, у тому числі і університету³⁷¹. На бурякових плантаціях, за спогадами Л. Вишеславського, студенти були вражені тим, що голодні люди випивали меляс, яким потрібно було ловити совку, виполювали і їли яєчка мурах. А котрийсь із студентів носив половину своєї пайки опухлій від голоду дівчині³⁷².

У свій час Анатоль Франс вбачав велику небезпеку у тому, що ганебні справи обходили мовчанням: «Народ звекає до аморальності і не розрізняє добра і зла»³⁷³. Маючи лише благі наміри, 40 студентів Лубенського інституту соціального виховання за декаду роботи навесні 1933 р. у Лубенському районі Полтавської області зібрали 90% необхідного посівматеріалу. Вони організували при колгоспах школи активу з вивчення постанов уряду, «викривали куркульню», яка «чинила опір мобілізації посівматеріалу»³⁷⁴. Особливо пишалися такі активісти тим, що в селі Снітин викрили «озброєну банду на чолі з Котлярами (синами куркуля)», а в селах Духовому, Козайденці та Хитцях виявили «куркулів, які організували кражу кіп з колгоспного поля та крадіжку

³⁶⁷ Там само.

³⁶⁸ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 39. — Арк. 9.

³⁶⁹ Там само. — Арк. 10.

³⁷⁰ Держархів Харківської області. — Ф. П-2. — Оп. 1. — Спр. 73. — Арк. 62.

³⁷¹ *Дражевська Л.* 1928–29, 1933–35 // *Сучасність*. — Мюнхен, 1982. — Ч. 1–2 (261–262). — С. 262. — Харківський університет очима колишніх студентів.

³⁷² *Гончар О.* Щоденники: у 3 т. — Т. 2 (1968–1983). — К., 2008. — С. 206.

³⁷³ *Франс А.* Современная история. — Собр. соч в 8 т. — Т. 4. — М., 1958. — С. 257.

³⁷⁴ Лубенці знайшли основну ланку // *Студент революції*. — 1933. — № 7–8. — С. 3. — Підпис: Добровільна.

коней»³⁷⁵. Дирекція Миколаївського суднобудівельномеханічного технікуму з гордістю повідомляла, що їхніми студентами у підшефному селі Сливіно було «мобілізовано посівматеріал на 96%, прочищено і організовано охорону, відремонтовано сільськогосподарський реманент, організовано бригаду сіячів», а в селі Водопій «зібрано 36 центнерів захованого куркульського хліба»³⁷⁶. А от Харківський фізико-хіміко-математичний інститут ганьбили за те, що «підготовку до весни прогавив» — у підшефному селі зібрано насіння лише 3,96%. Постійно там перебував один представник інституту, ще два виїжджали йому на допомогу, що викликало неабияке занепокоєння партійних органів³⁷⁷.

Проте не всі активісти рвалися в село виконувати постанови партії. Наприклад, коли організовували таку бригаду у Харківському геодезичному інституті для ліквідації «прориву» у селі Приколотному Великобурлуцького району, то «знайшлися комсомольці, що дуже багато говорили за село, вважалися активістами, але їхати відмовились...»³⁷⁸. Відмовився їхати на шість місяців секретарем колгоспного КСМ осередку «бо не знайомий з цим ділом і ще молодий (народження 1915 р., в КСМ 1 рік)» і студент Білоцерківського педагогічного технікуму В. Чорний, якого виключили із комсомолу і з технікуму навіть незважаючи на те, що він в той час хворів черевним тифом³⁷⁹. Це надзвичайно обурило юнака: «Довільно з мене лише парт[ійної] кари, за що з технікуму?» — скаржився він у листі В. Затонському. Аналогічне покарання спіткало також студентів Дніпропетровського гірничого інституту Л. Гісіна та П. Арганова. Взагалі, як зазначають дослідники, у цьому навчальному закладі молодь часто виступала проти сільськогосподарської політики на селі³⁸⁰. Тих, кого не звільняли, виселяли з гуртожитку, позбавляли продуктових карток, без яких вижити було просто неможливо.

Студент Червоноградського агротехнікуму, член бюро ЛКСМУ П. Дніпровський, відряджений на хлібозаготівлі, вражений становищем селян, написав листа в РК ЛКСМУ, де висловив свою думку щодо «неправильності генеральної лінії партії у виконанні хлібозаготівлі», за що і був виключений з комсомолу і вишу з позбавленням права вступу до вишів на три роки³⁸¹. Крім виключення незгодних з політикою партії на селі з комсомолу та інституту, в періодиці

³⁷⁵ Там само.

³⁷⁶ Рапортуємо наслідками бойової роботи // Студент революції. — 1933. — № 7–8. — С. 4.

³⁷⁷ Волошина С. Визнати помилки — виправити хиби // Студент революції. — 1933. — № 7–8. — С. 5–6.

³⁷⁸ Дезертири зазнали поразки // Студент революції. — 1933. — № 7–8. — С. 3.

³⁷⁹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 331. — Арк. 28.

³⁸⁰ Кочергін І.О. Громадське життя у Дніпропетровському гірничому інституті у 1920–30-х роках [Електронний ресурс]. — Режим доступу: // http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/lihp/2009-6/6.pdf. — С. 32; Єлінов І.М. Нариси з історії Національного гірничого університету. — Дніпропетровськ, 2006. — С. 61–62.

³⁸¹ Терук В. Машкару зірвано // Студент революції. — 1933. — № 4. — С. 32.

звучали заклики до студентства «чорною плямою пролетарської ганьби вкрити імена дезертирів посівного фронту»³⁸².

Не всі витримували загартування класовою ненавистю і жорстокістю, не бажали були причетними до більшовицьких злочинів проти селянства. Комсомолець-активіст, студент Харківського інженерно-будівельного інституту Я. Злочевський, коли його 1933 р. в черговий раз направили на хлібозаготівлі, говорив: «Тепер у мене не лишилося ніяких ілюзій: нами править банда [...]. В цих умовах я все одно жити не можу. Якщо мене не приберуть, то я сам себе порішу...»³⁸³. Деякі студенти, не витримавши психологічного навантаження, висловлювали свій протест самогубством, як це зробив комсомолец Ф. після розкуркулювання і вигнання з власного будинку однієї більш заможної родини, про що свідчать спогади В. Богдан³⁸⁴.

Паралельно з сільськогосподарськими роботами студенти мобілізувалися на кампанії з лікнепу, для роботи в різних закладах, для озеленення чи будівництва. У Харківському університеті, наприклад, навесні 1933 р. занять не було близько трьох тижнів, згадує Л. Дражевська, бо «наш курс був мобілізований для праці з дітьми — жертвами голоду, тимчасово зібраними у вагонах на Харківському вокзалі»³⁸⁵. Колишня студентка Харківського університету Марія Гросул пригадувала, що їй було дане завдання поїхати на вокзал, знайти там вагони з дітьми, ознайомитись із ситуацією і скласти план роботи з ними. Відшукавши вагон на запасній колії, почувши дитячий крик і побачивши повний вагон маленьких дітей — голодних, брудних, залишених помирати голодною смертю, — студентка, плачучи від жаху і жалю, кинулася тікати звідти³⁸⁶. Про який план роботи могла йти мова?

Індустріальні центри також не обходилися без студентів, вони ліквідовували численні «прориви» на заводах. Так, понад 1000 студентів Сталінського гірничого інституту брали участь у ліквідації прориву промфінплану, в день ударника працювало 1200 осіб, а на постійній масовій роботі на заводі Петровського перебувало 55 студентів. Зазначалося, що ця робота проводилася без всякого піднесення, причому було багато випадків дезертирування. Характерною є заява партійця з 1919 р. Каплана під час роботи на заводі з ліквідації прориву: «Ми не каторжники, щоб виконувати таку норму, скільки встигнемо, скільки і зробимо»³⁸⁷. Фіксувалися випадки масового негативного ставлення студентів до роботи на «проривах» індустріалізації та у багатьох інших навчальних закладах, наприклад, у Дніпропетровському медичному інституті³⁸⁸, тобто студенти переставали «бачити велике» в радянських буднях. Не допомагали

³⁸² Р-к К. На соціалістичні лани рушайте!// Студент революції. — 1933. — № 4. — С. 2–3.

³⁸³ Григоренко П.Г. Спогади. — С. 96.

³⁸⁴ Богдан В. Быт «реального социализма». Как это было [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://newzz.in.ua/ob/1148856782-byt-realnogo-socializma-kak-yeto-bylo.html>.

³⁸⁵ Дражевська Л. 1928–29, 1933–35 // Сучасність. — Мюнхен, 1982. — Ч. 1–2 (261–262). — С. 262. — Харківський університет очима колишніх студентів.

³⁸⁶ Шуйський І.В., Полянецький В.А. Голодомор у першій столиці. — Х., 2008. — С. 86.

³⁸⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5558. — Арк. 110.

³⁸⁸ Там само. — Спр. 4637. — Арк. 63.

змінити ставлення до цієї роботи і всілякі методи політичного впливу, такі, як загальні збори чи відкриті партійні збори, на які студентів могли змусити ходити, але в суперечках участі вони не брали.

Студенти відряджалися в шахти Донбасу, рити вугілля для індустріалізації. Такі уповноважені могли не те, що не працювати до цього в забої, а навіть ніколи в житті в очі не бачити шахту. Бюрократів цілком задовольняв звіт про кількість надісланих уповноважених, про результативність такої роботи мови не було. Як згадує П. Григоренко, якого відправили на шахту з стрімкоспадними пластами «Юний комунар», він, «докладаючи всіх зусиль, намагався щось зробити: спускався в шахту, спілкувався з комсомольцями у лавах і штреках, виступав з доповідями»³⁸⁹. Але загалом похвалитися чимось позитивним не міг.

Багато студентів можна було зустріти на будмайданчиках, наприклад, у Харкові вони працювали сотні годин на будівництві³⁹⁰, студенти Київського гірничого інституту розбирали мостову на вул. Воровського³⁹¹. Особливо приваблювали молодь гіганти перших п'ятирічок — Харківський тракторний завод, Дніпрельстан тощо. «Величезну бетонну греблю Дніпрельстану, — пригадував Ю. Кобилецький, — утоптували ногами. Бригади дівчат та хлопців ставали у коло на рідкий бетон, брали за плечі один одного і починали своєрідний індустріальний танок-аркан»³⁹². Героїка трудових буднів оспівувалася в засобах масової інформації, описувалася письменниками. Весь Радянський Союз мав захоплюватися подвигами бригади дівчат-бетонниць Жені Романько, яка стала прототипом І. Микитенку у п'єсі «Дівчата нашої країни». Тож настрої частини молоді на зборах з питання виїзду на «прорив» на Дніпробуд, коли студент Бондаренко з обуренням заявив, що «студенти — пробка, якою затикають всі дірки», а його ще й підтримали члени партії, засуджувалися і не розголошувалися³⁹³. Студентство було загипнотизоване старими партійними ідеалами і новим великим будівництвом, воно повинно було жити і переживати разом із героями звитязних буднів. Про негативні моменти не могло бути й мови, про них не знали і знати не бажали. Саме через героїку повсякденності йшов процес формування нового радянського студента, який мав бути не просто спостерігачем, а й палким учасником цих процесів, таким, що ні на хвилину не сумнівався б у вірності генеральної лінії партії. Величний поступ індустрії дійсно вражав молодь, як і подвиги героїв чи досягнення ударників: «...вся країна жила будівництвом Харківського тракторного. Але не менш нас хвилювали Дніпрогес, челюскінська епопея, політ Чкалова і Громова, висадка папанінців на полюсі. Все це було овіяно справжньою, високою романтикою»³⁹⁴. Молодь виховувалася на подвигах конкретних героїв, тож з ними у вишах відбувалися численні зустрічі, які відвідувалися із захопленням. У цілому, така тактика

³⁸⁹ Григоренко П.Г. Спогади. — С. 100.

³⁹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1144. — Арк. 88.

³⁹¹ Там само. — Арк. 84.

³⁹² Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — С. 122.

³⁹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 25.

³⁹⁴ Гольберг М. Так начинали жить стихом... // Кульчицкий М. Вместо счастья. — Х., 1991. — С. 136.

давала бажані наслідки: «Ми так вірили в комунізм, і нам так хотілося якнай-скоріше до нього протиснутися, що ми готові були виправдовувати всякі злочини, коли вони хоч трохи підфарбовувалися комуністичною фразеологією. Ми не хотіли поглянути ширше на те, що діялося. Нам зручніше було зосереджуватися на конкретних явищах і запевняти себе, що ті події нетипові, що вони є винятками, а в цілому справи в суспільстві йдуть так, як їх висвітлює партія, тобто так, як це належить згідно з комуністичною теорією. Так було спокійніше для душі і... признаймося щиро, безпечніше»³⁹⁵.

Як бачимо, мобілізації студентів відбувалися постійно, багатьох відряджали на тривалий термін, внаслідок чого у вишах залишалася незначна кількість тих, хто мав можливість продовжувати навчання. Життя студентів тих часів, завдяки численним наказам, що суперечили один одному, являло собою своєрідний «броунівський рух». З одного боку, видавалися постанови про зміцнення партійних організацій вишів, для чого практикувалися спеціальні набори. Прийом 1931 р. набагато збільшив склад партійних організацій, в інститутах України на цей час уже нараховувалося більше 15 000 комуністів. Особливо суттєво збільшилася їхня кількість у трьох основних вишівських центрах: у Києві з 2895 чоловік до 3424 — на 25%, у Харкові — з 2895 до 4684 — на 48%, у Дніпропетровську — з 1960 до 1535 — на 50%³⁹⁶. Найбільший партійний прошарок був у індустріально-технічних інститутах, наприклад, у Сталінському гірничому — 69%, Дніпропетровському гірничому — 32%, Шосткінському хімічному — 55%, Дніпропетровському хімічному — 23%. Значно меншим він був у сільськогосподарських інститутах, а в медичних — традиційно залишався низьким: у Дніпропетровському медичному інституті — 6%, Київському — 10%³⁹⁷.

З іншого боку, іншими постановами, ці ж самі особи відправлялися на ліквідації різних «проривів», що знов зменшувало кількість комуністів і комсомольців у вишах. Так, у Дніпропетровському гірничому інституті лише з однієї групи, в якій із шістнадцяти студентів одинадцять були партійними, за два місяці було пропущено 130 людино-годин, внаслідок чого в цій групі було 24 хвости. З них 18 припадали на мобілізованих членів партії³⁹⁸. У Харківському машинобудівному інституті на 1 жовтня 1932 р. було 645 членів і кандидатів у партію із 1427 студентів денного відділення. На 1 травня 1933 р. їхня кількість зменшилася до 394 чоловік, причому 81 студент був відряджений на постійну роботу в політвідділі і МТС³⁹⁹. Для окремих партійних організацій характерним був погляд, що «вчитися у сучасних обставинах, за наших труднощів — принайменше паразитично, а звідси висновок — інститут резерв для всякого практичного використання»⁴⁰⁰.

³⁹⁵ Григоренко П.Г. Спогади. — С. 93.

³⁹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 18–19.

³⁹⁷ Там само. — Арк. 19.

³⁹⁸ Там само. — Арк. 95.

³⁹⁹ Там само. — Арк. 102–103.

⁴⁰⁰ Там само. — Арк. 20.

Незважаючи на те, що в постанові ЦК КП(б)У «Про склад студентства» чітко сказано: «Категорично заборонити МПК та РПК знімати студентів без спеціального щоразу на те дозволу обкому» та в постанові ЦВК СРСР від 19.09.1932 р. — «припинити практику частих і довгострокових мобілізацій студентів і особливо професорсько-викладацького складу на різні господарські кампанії», — майже щодня приходили до навчальних закладів обіжники, що вимагали негайно знімати студентів з навчання, не рідко у великій кількості⁴⁰¹.

Керівництво деяких інститутів у розпачі зверталось до ЦК КП(б)У з проханням вжити термінових заходів для нормалізації навчального процесу. У доповідній записці дирекції та парткомітету Всеукраїнського комуністичного інституту радянського будівництва та права від 20 березня 1933 р., наприклад, зазначається: «За останній час з інституту мобілізовано велику кількість студентів на партійну роботу та радянську роботу, переважно на село. Мобілізацію переадають: райпарком, міськпарком, обком і ЦК КП(б)У. Внаслідок цього в нас на сьогодні лишилось 386 студентів, а було на 1 жовтня 1932 р. 882 студенти. За цей відрізок часу мобілізовано з інституту 408 студентів. Останні 88 осіб відсіву відносяться по іншим причинам: хвороба, прогули, невстигаємість, сімейні обставини, виключення за різні проступки. Мобілізовані 408 осіб розподіляються так: 1. В рахунок «2340» за постановою ЦК КП(б)У мобілізовано весь 2-й курс в кількості 268 чоловік; 2. На постійну роботу на село 78 чол. із них: РПК — 25 чол., обком — 53 чол.; 3. В політвідділі МТС — 8 чол.; 4. На судову роботу (обком) — 8 чол.; 5. До військових шкіл — 46 чол. Крім того, на сьогодні зі студентів, що залишились в інституті уже відібрано райпаркомом для мобілізації для роботи в органах ГПУ — 61 чол., для посилки на село — 16 чол. Відділом кадрів ЦК КП(б)У — для посилки на юридичну роботу — 31 чол. До всього треба додати, що зараз на тимчасовій мобілізації знаходиться 56 студентів, із них в пропгрупі ЦК — 17 чол., на посівній кампанії — 39 чол. Внаслідок цього на сьогоднішній день порушено нормальну навчальну роботу, наприклад: на III курсі міжнародного факультету припинено навчання тому, що залишилося в інституті 3 студенти, а останні знаходяться на тимчасовій або постійній мобілізації. В інституті є лише I-й та III-й курси, а II-х курсів по судово-прокурорському, господарсько-правовому та міжнародному факультетах зовсім немає. Є великі перебої в навчанні внаслідок відриву від навчання студентів та викладачів. На сьогодні створився такий стан, що коли буде переведено мобілізацію, що намічена для роботи в органах ДПУ, НКЮ та на селі, то в інституті залишиться студентів, що відвідують заняття, лише 210 чоловік»⁴⁰².

Катастрофічна ситуація склалася 1933 р. і в педагогічних інститутах. Поряд з мобілізаціями на кампанії систематично на місцях проводились мобілізації на постійну роботу, часто навіть за один-два місяці до закінчення навчання, зменшуючи цим і без того нечисленні контингенти випусків. Заступник наркома освіти А. Хвиля в таємному листі до ЦК КП(б)У від 16 червня 1933 р. пові-

⁴⁰¹ Виходьте з замкнутого кола! // Студент революції. — 1932. — № 29–30. — С. 21. — Підпис: М. Медівка.

⁴⁰² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6222. — Арк. 20.

домляв, що в Кривому Розі із 426 студентів 200 було мобілізовано в радгосп на полоття напередодні переводних іспитів, у Запоріжжі із 658 студентів 250 направлено на прополку, у Сумах, постановою міськпарткому від 29 травня 10 членів партії та комсомольців було призначено секретарями колгоспних осередків⁴⁰³. Такі факти характерні для більшості педагогічних інститутів (Лубни, Полтава, Одеса, Суми, Умань тощо). Нарком освіти В.Затонський також підкреслював: «Звертаю увагу на цілком байдуже ставлення обкомів до освітньої справи. На нараді завоблоно виявилось, що (20–21.06) більшість районних відділів наросвіти непрацездатні»⁴⁰⁴.

Аналогічні відомості надходили з усіх навчальних закладів. Партійні комітети та інші організації практикували висмикування студентів із різних груп, курсів та інститутів не лише на великі кампанії, а й на різні дрібні роботи під загрозою притягати до партійної та комсомольської відповідальності в разі невиконання. У Київському університеті, наприклад, у 1933 р. на озеленення міста студентів зривали з занять три рази, причому панувало таке безладдя, що всі три рази вони не працювали над озелененням⁴⁰⁵. Наступного року спостерігалася аналогічна картина. «Вже чомусь студенти повинні ходити через кожні три дні на суботник по перелопачуванню хліба, — говорив секретар комсомольського осередку Астафов 15 вересня 1934 р. Сьогодні я також послав 80 чоловік, на 25-те знову викликають 50 чол., а крім того є ще одне розпорядження дати 150 чол. на постійну роботу по санітарії. Далі ще прийшов один чоловік, каже, що надісланий з ЦК, просить дати йому 15 чол. на перевірку політосвітньої роботи»⁴⁰⁶. Комсорг Харківського машинобудівного інституту отримав мандат з вимогою дати 50 студентів на перевірку мусорних ящиків⁴⁰⁷, а Дніпропетровського хімічного інституту — для технічного листування в апараті окружному та для переписки протоколів⁴⁰⁸. Доходило до того, що вимагали таку кількість людей, яку інститути не могли виділити. Тож все частіше лунали вимоги про те, що потрібно дати можливість студентам читати і вчитися, ходити в театри, кіно, а не прирікати їх на відставання, другорічництво, а то і залишати навчання.

Таким чином, адміністрування партії більшовиків у царині вищої освіти зробило тисячі студентів заручниками непродуманої до кінця політики, спрямованої, перш за все, на формування нової радянської людини. Виховні процеси несли в собі заряд політичного впливу на свідомість і поведінку студентів, розраховані були на включення студентства в політичну боротьбу і модернізаційні процеси. У свою чергу, студентство було загінотизоване старими партійними ідеалами, свято вірило в світле майбутнє і готове було невтомно працювати для його наближення. Пропонована перспектива змальовувалася

⁴⁰³ Там само. — Арк. 42.

⁴⁰⁴ Там само. — Арк. 43.

⁴⁰⁵ Там само. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1144. — Арк. 26.

⁴⁰⁶ Там само. — Арк. 27.

⁴⁰⁷ Там само. — Арк. 88.

⁴⁰⁸ Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 20.

надзвичайно привабливою, про це дуже турбувалися засоби масової інформації, які стали «організатором соціалістичного змагання», «трибуною передового досвіду» і «трудової слави», рупором сталінської тоталітарної політики, засобом морально-психологічного тиску і маніпулювання свідомістю людей. У межах численних кампаній студенти виступали в ролі вчителів для робітників і селян, доносили до них основи державної політики в господарстві, сферах культури, освіти, допомагали налагоджувати новий побут, тобто із об'єкта державної політики студенти перетворювалися в її суб'єкта.

Через героїку повсякденності йшов процес формування нового радянського студента, який мав бути не просто спостерігачем, а палким прихильником лінії партії. У вищій школі було досить студентів — фанатиків, які організовували колгоспи і ліквідовували численні «прориви» на фронтах соціалістичного будівництва. Можливо, вони бачили контрасти життя та не хотіли поглянути ширше на те, що діялося, не передбачали трагедії майбутнього. Ті ж, що майже провидницьки прогнозували загрозу, яку приховував у собі режим, або вкорочували собі життя від безвиході й розпачу, або були виключені з вишів, або позбавлені волі. Конформістом жити було безпечніше, звідси — позиція невтручання частини студентів у перебіг подій, спроби не привертати до себе зайвої уваги, голосування виключно «за» на численних зборах. Влада ж, застосовуючи методи партійного пресингу, повсякденно використовувала енергію і безкоштовну студентську працю в нелюдських умовах існування, натомість обіцяючи їм щасливе життя у «світлому майбутньому».

VIII.5. Форми протесту студентів

Студентство завжди відрізнялося активною життєвою позицією, варіативністю мислення, власним поглядом на події, що відбуваються. Численні джерела свідчать про високий протестний потенціал цієї категорії молоді, про різні форми невдоволення політикою. У сучасній історіографії остаточно не розроблена типологія форм опору населення сталінському режиму. Зокрема, Н. Верт запропонував чотири рівня «опорів» у сталінському СРСР: 1) активну, що виявляється у повному відторгненні радянської системи або основної складової політики режиму; 2) соціальну непокору, що об'єднує широку палітру дій і моделей поведінки. Вона була проявом стратегій відходу від контролю, від обмежень і заборон, встановлених режимом в найрізноманітніших сферах економічного та суспільного життя; 3) незгоду або розбіжність у поглядах, яка визначається як будь-яка форма опозиційних і нонконформістських надбудов, що виражається в стихійній формі критики у відношенні до того чи іншого аспекту режиму і його політики; 4) ігнорування норм, цінностей та ідеології режиму, спрямованих на створення «нової людини»⁴⁰⁹.

Протестні дії студентів ґрунтувалися на запереченні окремих компонентів комуністичного режиму. З початку 1920-х рр. більшовицькій владі неодноразово

⁴⁰⁹ Верт Н. Террор и беспорядок. Сталинизм как система. — М., 2010. — С. 338–340.

доводилося стикатися як з активним, колективним опором студентів і професорів, так і з «пограничними формами» інакомислення й невдоволення.

Незважаючи на заходи влади, спрямовані на «пролетаризацію» вищої школи, контингент студентів протягом 1920-х рр. характеризувався переважно як «дрібнобуржуазний», серед них значною залишалася частка вихідців з колишніх привілейованих верств населення, прихильників інших політичних режимів, членів різних партій і тих, хто співчував їм. За даними партійних комітетів і партійних осередків вишив за 1922 р., буржуазно-кадетське й есеро-меншовицьке студентство становило 7–8% від загальної кількості, але фактично під його впливом у низці навчальних закладів перебувала значна кількість студентів⁴¹⁰. В Одесі, наприклад, під впливом керівників антирадянських угруповань перебувало близько половини студентів⁴¹¹. За свідченням політкомісара Харківського інституту сільського господарства і лісоводства, на початку 1921–22 н.р. студентство було переважно есерівським чи з націоналістичними поглядами, марксизм ніколи не мав помітного впливу і лише чутки про чистку і перереєстрацію «породили посилене співчуття КП(б)У»⁴¹². У багатьох інститутах України сильними були «пережитки національного романтизму» й енергійно діяли невеликі групи укапів, які «по можливості, не упускають зіграти на націоналістичних почуттях безпартійної селянської більшості»⁴¹³. «Щирих прихильників Радянської влади з них, звичайно, не буде», — відзначалося в політичному звіті Полтавського ІНО⁴¹⁴. Багатьох студентів звинувачували в «друкуванні й поширенні антирадянських листівок, журналів», в антирадянській агітації, виступах на інститутських зборах⁴¹⁵. «Влада дивилася на них, як на ворогів», — писав П. Сорокін, арешти й обшуки студентів «ідуть пачками»⁴¹⁶.

У Харківському інституті народної освіти, як зазначав сучасник тих подій І.М. Буланкін, «вся ця маса проявляла бурхливу активність — не на користь радянської влади. Боротьба протікала під гаслом: «За ІНО!» чи «за Університет!», що в перекладі на політичну мову означало: «за і проти радянської влади». Бурхливі сходки, битком забита аудиторія, яка вереском захвату вітала і підбодрювала оратора проти ІНО! Вони жалкують, вони протестують проти вигнання науки, притиснення її, зведення науки на «презирливо-практичний ґрунт», вони проти руйнації Університету Наркомосом. Викиньте слово Нар-

⁴¹⁰ Постников Е.С. Российское студенчество в условиях новой экономической политики. — Тверь, 1996. — С. 134.

⁴¹¹ Лейкин С. Донецкая молодёжь в пролетарской революции. — Х.; Одесса, 1930. — С. 158, 159.

⁴¹² Держархів Харківської області. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 405. — Арк. 53.

⁴¹³ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1077. — Арк. 171; Держархів Полтавської області. — Ф. Р-495. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 170, 176. Укапісти — члени Української комуністичної партії, переважно колишні соціал-демократи, існували як напівлегальна опозиція під постійним наглядом ДПУ. За своїми поглядами вони були близькими до боротьбистів, ніякої загрози для більшовиків не являли.

⁴¹⁴ Держархів Полтавської області. — Ф. Р-495. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 170, 176.

⁴¹⁵ ГА СБ України, Харків. — Спр. 015151. — Арк. 8.

⁴¹⁶ Сорокин П. Современное состояние России. — Прага, 1922. — С. 79.

комос, і ви отримаєте несамовитий крик буржуазії про «загибель культури, науки»»⁴¹⁷.

Молодь, яка ще зберігала традиції колишньої школи, «боролася за вільну, незалежну від держави, самоврядну школу, за свободу зборів, сходок, за вільні вибори студентських організацій»⁴¹⁸. Цій частині молоді протистояли невеликі за чисельністю партійні та комсомольські організації, але не у всіх вишах 1921–22 н.р. були створені такі осередки⁴¹⁹. За даними Я. Звігальського та М. Іванова, їхня загальна кількість зростала щороку, але протягом десятиліття так і залишалася невеликою — від 6,1% у 1923–24 н.р. до 19,9% у 1926–27 н.р.⁴²⁰ Проте, як ніхто інший, «на тлі цієї бурлящої стихії — маленька група товаришів-комуністів (осередок нараховував 20–30 осіб), спаяна залізною дисципліною, єдиною волею — незначна меншість — настійно і вперто проводила свою лінію»⁴²¹. Компартійні та комсомольські осередки творили «великі діла», невтомно працюючи зі студентством, «адже склад його був страшенно різноманітний. Боролися з меншовиками, есерами, троцькістами, обивателями. ... Хоча нас, комуністів, було небагато, ми завжди виходили переможцями. Маса студентська йшла за нами», — згадувала проф. Д. Шапіро⁴²². Вірніше, цій «масі» довелося згодом піти за комуністами, бо, як свідчать їхні опоненти, в різнобарвному студентському середовищі на початку 1920-х рр. «співчуття комунізму убувало, як тала вода» і у вишах чітко окреслені були «два непримиримі табори, кожен із яких живе своїм власним життям»⁴²³. Студенти усвідомлювали необхідність боротьби, опору й тісного співробітництва «усіх, у кому не загаснув ще дух протесту й прагнень, дух старої й вічно нової вищої школи, усіх, кому дорогі ще ідеї демократії...» і закликали: «Не будемо сторонніми глядачами російської трагедії, не будемо пасивно, покірно-терпляче переносити всі знущання над падаючим почуттям власної гідності. Будемо громадянами»⁴²⁴. Всілякі «ухили» спостерігалися і серед комсомольсько-партійної меншості, та з ними відразу ж рішуче боролися. Як зазначалося в доповіді осередку Харківського технологічного інституту від 10 жовтня 1923 р., «хворобливий ухил групи в декілька чоловік, що спостерігався в травні, ліквідовано. Натхненник групи знаходиться під спостереженням осередку, а справа його передана в ДКК, сама група відразу ж розпалася, її члени стверджують, що були введені в оману»⁴²⁵. У студентській періодиці також повідомлялось, що частина комуністичного студентства часто забувала «партійну дисципліну» і, наприклад, разом з іншою молоддю «від-

⁴¹⁷ Цит. за: Академик Иван Николаевич Буланкин. — С. 74.

⁴¹⁸ Олицкая Е. Мои воспоминания. — Т. 1. — Frankfurt/Main, 1971. — С. 170.

⁴¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1513. — Арк. 60.

⁴²⁰ Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта на Україні. — Х., 1927. — С. 361.

⁴²¹ Академик Иван Николаевич Буланкин / [сост. Н.И. Буланкина, П.А. Калиман, А.Ф. Коченков и др.]. — Х., 2004. — С. 74.

⁴²² Шапіро Д. Людина виключно порядна // Академик Иван Николаевич Буланкин. — С. 57.

⁴²³ Маслов С.С. Россия после 4 лет революции. — Кн. 2. — Париж, 1922. — С. 169–170.

⁴²⁴ 25 января 1923 года // Стремление. — М., 1923. — № 1. — С. 8.

⁴²⁵ Держархів Харківської області. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 875. — Арк. 51.

значала Тетянин день у той час, коли вірні своєму слову і принципам комуністи надзвичайно енергійно проводили кампанію проти святкування річниці університету»⁴²⁶. Нарком освіти РСФСР А. Луначарський згодом визнав, що у перші роки радянської влади його спілкування зі студентами було рівнозначне перебуванню в таборі постійних ворогів⁴²⁷.

Студентство не обмежувалося протистоянням усередині навчальних закладів. У лютому–березні 1922 р., протестуючи проти нового «Положення про вузи», застрайкували професори Києва, Одеси, Кам'янця-Подільського⁴²⁸, а у Москві, Петрограді, Харкові й інших містах пройшли студентські мітинги і демонстрації⁴²⁹. Під час Кронштадтських подій лідери есеро-меншовицького студентства намагалися організувати акції на підтримку тих, хто виступив проти більшовицького режиму. У багатьох вишах Києва, Харкова, Одеси розповсюджувалися есерівські прокламації, особливо під час Московського процесу над есерами. За відсутністю фактичного матеріалу важко говорити про природу їхнього походження, але у звіті Київського ІНО, наприклад, вказувалося, що ці листівки розповсюджувалися в інституті не студентами⁴³⁰. На думку проф. А. Квакіна, навпаки, антирадянські партії активно вели роботу серед студентства і через нього впливали на робітників і селян⁴³¹. Та, як відзначали сучасники, до протестів влада залишалася глухою, а найчастіше відповідала новими арештами⁴³². 1921–1922 рр. у вишах України проходили арешти студентів — членів партії меншовиків та есерів. Наприклад, у середині вересня 1922 р. за належність до партії РСДРП(м) у Харкові було заарештовано двадцять осіб⁴³³. Усіх їх було звинувачено «у друкуванні і розповсюдженні нелегальних антирадянських листівок, журналів, в антирадянській агітації серед робітників, у влаштуванні цілої низки нелегальних зборів...» і вислано за кордон і в Туркестан⁴³⁴.

Переважна більшість вишівських колективів насторожено ставилася і до всіляких радянських нововведень. Наприклад, за словами політкомісара Кам'янецьких вишів С. Чалого, «професори і частина студентів ІНО зустріли думку про колектив протестом»⁴³⁵, на момент заснування цю ідею підтримало лише 15% студентів, а коли колектив було проголошено обов'язковим для всіх співробітників, частина студентів залишила інститут⁴³⁶. Протест виявився і в

⁴²⁶ «Нелегальное празднование» // Стремление. — М., 1923. — № 1. — С. 36.

⁴²⁷ Рожков А.Ю. В кругу сверстников. — Т. 1. — С. 212.

⁴²⁸ Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні у 1920-ті рр. — К., 2000. — С. 92.

⁴²⁹ Маслов С.С. Россия после 4 лет революции. — Париж, 1922. — С. 171.

⁴³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1077. — Арк. 172.

⁴³¹ Квакин А.В., Постников Е.С. Завоевание высшей школы: Профессорско-преподавательский состав и студенчество России в пореволюционное время (1917 — конец 1930-х годов). — М., 2009. — С. 470.

⁴³² Сорокин П. Современное состояние России. — Прага, 1922. — С. 79.

⁴³³ Тріпутіна Н. Вірність покликанню: Черкес Даниїл Самойлович // Реабілітовані історією: Харківська область. — К.; Х., 2008. — Кн. 1, ч. 2. — С. 161.

⁴³⁴ ГА СБ України, Харків. — Спр. 015151. — Арк. 8.

⁴³⁵ Чалий С. Жони професорські // Вісти. — 1922. — 17 лютого.

⁴³⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1513. — Арк. 48.

псуванні майна ІНО, і в портреті В. Винниченка, що висів в одному з приміщень цього інституту, і в саджанні буряків догори корінцями⁴³⁷. Політком Харківського інституту сільського господарства і лісівництва повідомляв, що в приміщенні інституту розвішані ікони, зривалися плакати і оголошення комосередку⁴³⁸. Ставлення професорів і студентів до комуністів було ворожим, за незначними виключеннями, і в Катеринославському гірничому інституті, хоч осередок ВКП(б) у 1921 р. і нараховував всього три особи⁴³⁹. А 2 червня 1922 р. в Одесі на Єкатерининській вулиці рано-вранці біля стіни одного з будинків було поставлено тіло померлої людини з яскраво червоним прапором у руках і надписом на лобі: «Товариші, за мною!». Через велике скупчення зівак і «явне паплюження радянської влади» ЧК довелося негайно прибрати труп⁴⁴⁰.

Враховуючи важливість роботи у вишах, у серпні 1922 р. за рішенням ЦК КП(б)У було створено Центральне бюро комуністичного студентства, а наприкінці цього ж року при Київському, Катеринославському та Одеському губкомах — губернські бюро⁴⁴¹. Ці бюро за підтримки КП(б)У та ДПУ намагалися контролювати студентство, вивчаючи особовий склад конкретного вишу щодо їх політичної благонадійності та партійної належності, збираючи інформацію про всілякі явища антирадянського характеру в студентському середовищі, а також про політичні настрої студентства.

Політика комуністів щодо студентів була продуманою і достатньо послідовною. Вона поєднувала в собі методи ідейного тиску і адміністративного впливу на своїх противників⁴⁴². Як зазначалося, та частина студентів, яка була «нездатна піддаватися політичному впливу і не відповідала духу пролетарської школи», надовго в ній не затрималася — була звідти «вичищена»⁴⁴³. Велика роль у пролетаризації належала міцному репресивному апарату ВЧК—ДПУ, що «...працював як ніколи й зіграв значну роль у революціонізованні вищої школи»⁴⁴⁴. Чекісти пильно спостерігали за молодим поколінням країни на предмет його політичної лояльності. У студентському середовищі вони завжди знаходили собі вірних помічників, які працювали і за покликанням, і з розрахунку на особисту вигоду.

В інформаційних зведеннях органів безпеки у розділах «професура», «студентство», «учительство», «інтелігенція», обов'язково фіксувалися «ідеологічні напрямки в різних групах, ступінь впливу серед них різних антирадянських

⁴³⁷ Комарніцький О.Б. Студентство Кам'янець-Подільського інституту народної освіти в період репресій (20-ті роки XX ст.) // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: наук. зб. Серія історична та філологічна. — 2009. — Вип. 6. — С. 53.

⁴³⁸ Держархів Харківської області. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 405. — Арк. 53, 53 зв.

⁴³⁹ Ляликов Ю.С. Человек, который «видел» электроны. — С. 31.

⁴⁴⁰ Хроника // Вестник эмигранта. — Варшава, 1922. — № 14 (1 августа). — С. 7.

⁴⁴¹ Прилуцький В.І. Участь студентства УСРР в суспільно-політичному та культурному житті в 1920-ті роки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К., 2007. — № 16. — С. 149.

⁴⁴² Квакуин А.В., Постников Е.С. Завоевание высшей школы. — С. 494.

⁴⁴³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1513. — Арк. 46–47.

⁴⁴⁴ Университетская годовщина // Студенческие годы. — Прага, 1923. — № 3. — С. 32.

і українських політичних угруповань»⁴⁴⁵. У зведеннях ДПУ вказувалось, що характерною рисою студентства є «посилення міщанської психології з абсолютною перевагою елементарно-матеріальних інтересів над усіма іншими»⁴⁴⁶, що молодь, яка навчається, значно більше схильна до сприйняття антирадянської ідеології, ніж інші її групи⁴⁴⁷. Факти, наведені у таких документах, досить однобічні, відібрані з метою підкреслити масштаби загрози для радянської влади з боку контрреволюційного руху в студентському середовищі (інколи самі звичайні виступи студентів проти Дальтон-плану, що вводився у вишах, і відстоювання лекційної системи викладання розцінювалося як «контрреволюція»). У доповіді ОДПУ за 1924–25 р. підкреслювалося, що проти студентських контрреволюційних організацій у Москві, Ленінграді, Ростові, Криму, в Україні проведено 31 масову операцію. Оперативним шляхом було розкрито кілька таємних організацій, зокрема, «Аргонавти» — підпільний гурток сімферопольських студентів-літераторів з містичним ухилом. Особлива увага зверталася на ліквідацію в Києві «угруповання студентів, які поставили своєю метою здійснення цілого ряду терористичних актів проти відповідальних працівників. Група нібито мала програму есєро-кадетського духу — сумбурну, але сміливу й рішучу. Називала вона себе «Київська організація єдності»⁴⁴⁸.

Встановити вірогідність «контрреволюційності» й «антирадянськості» ліквідованих ДПУ студентських організацій досить важко, але аналіз доступних нам матеріалів переконує в тому, що багато з них насправді не існували, «підривна діяльність» студентів просто фальсифікувалася. Партійні організації вишів всіма можливими методами намагалися виявити «неблагонадійних» серед студентства й довідатися про їхні політичні настрої. З цією метою в студентське середовище вводилися спеціальні представники ДПУ, які повинні були відслідковувати настрої студентства й передавати інформацію відповідним органам. Відомий український поет Тодось Осьмачка згадує про таких: «... ще будучи студентами ВІНО, ми проходили з Косинкою [Косинка (Стрілець) Григорій Михайлович — відомий український новеліст — *Авт.*] коридором інституту, і враз він мене штовхає таємничо ліктем і шепоче: — поглянь праворуч... Дивлюся. Переходить нам шлях наскоси студент в однострої червоноармійця з планшеткою на ремінці через плече... — “Сек...”. Це значить — поміжстудентський шпигун. ... в нього в планшетці списки неблагонадійних студентів... Він, кажуть, з нею і спить...»⁴⁴⁹.

Згідно з наказом ОДПУ № 291 від 14 листопада 1922 р., секретні співробітники (сексоти) ділилися на три категорії: «агент зовнішнього спостереження» (штатний сексот ДПУ по лінії Оперативного відділу); «інформатор» (завербо-

⁴⁴⁵ Цит. за: *Ченцов В.В.* Політичні репресії в Радянській Україні у 1920-ті рр. — С. 91.

⁴⁴⁶ Там само.

⁴⁴⁷ *Прилуцький В.І.* Небільшовицькі молодіжні об'єднання в УСРР в 20-ті роки. — К., 1993. — С. 11.

⁴⁴⁸ *Постников Е.С.* Российское студенчество в условиях новой экономической политики. — С. 56.

⁴⁴⁹ *Осьмачка Т.* Мої товариші // *Березіль.* — 1996. — № 3–4. — С. 95–134.

вана або введена в організацію, установу особа для висвітлення — робота з лінії Інформаційного відділу); «інформатор» (завербована або введена в антирадянську, контрреволюційну організацію особа для висвітлення й добування відомостей про них — робота по лінії Секретного або Контррозвідального відділу)⁴⁵⁰.

В архівах можна виявити документи про діяльність ВЧК–ОДПУ, партійних і радянських органів з впровадження сексотів у студентське середовище. Так, у лютому 1921 р. на ім'я голови Полтавського губчека надійшло секретне прохання від губернського відділу народної освіти провести як студента свого представника у зв'язку з тим, що склад «студентів Полтавського історико-філологічного факультету в політичному відношенні і відносно виконання декретів і розпоряджень радянської влади має потребу в інтересах радянської влади присутності серед студентів постійного представника губчека»⁴⁵¹. Такі «представники» могли мати і «соціально-вороже» походження. Наприклад, коли у 1924 р. з Вищого ІНО в результаті соціально-академічної перевірки був виключений студент М. Шелудченко, що походив з родини священика, то в Київську губернську комісію з соціально-академічної перевірки студентів надійшов спеціальний лист під грифом «цілком таємно» від начальника Київського губвідділу ОДПУ Іванова, у якому повідомлялося, що «Київський відділ ОДПУ просить відновити вищезгаданого, тому що він є секретним співробітником КГВ ОДПУ й залишення його студентом ВІНО необхідно в інтересах роботи»⁴⁵². Іноді змушене розконспірування сексота відбувалося з міркувань матеріального порядку: «Секретний відділ просить звільнити від плати за правонавчання співробітницю СВ, ст[удент]ку IV курсу мед ін[ститу]ту, тов[ариш] Вінник, через одержувану нею невелику заробітну плату і на утриманні якої знах[одиться] стара мати»⁴⁵³.

Для вербування інформаторів використалися різноманітні методи, аж до погроз і шантажу⁴⁵⁴. Разом з тим, незважаючи на тісний зв'язок чекістів з комсомольцями, останні мало цікавили ОДПУ як агентів. Із цього приводу голова ДПУ УСРР В. Балицький відверто висловлював свої міркування в ЦК КП(б)У відносно роботи членів ЛКСМ в органах: «Робота в органах ДПУ в секретно-оперативній галузі вимагає від співробітника виняткової витримки, такту й глибокого, вдумливого підходу, а цими якостями члени ЛКСМ, через свою молодість, у багатьох випадках не володіють. Найчастіше спостерігається зайва, що шкодить справі, гарячість. Іншим негативним фактором є та обставина, що робота в органах ДПУ віднімає у працівника в добу в середньому 10–12 годин. Члени ЛКСМ, будучи перевантажені роботою, не мають можливості поповнювати свої знання й відриваються від союзного життя. Якщо ж член

⁴⁵⁰ Лубянка: Органи ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–КГБ. 1917–1991... — С. 27.

⁴⁵¹ Держархів Полтавської області. — Ф. Р-495. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 221.

⁴⁵² ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 710. — Арк. 158.

⁴⁵³ Там само. — Спр. 680. — Арк. 338.

⁴⁵⁴ Постников Е.С. Российское студенчество в условиях новой экономической политики. — С. 51.

ЛКСМ навчається й веде активну роботу із союзної лінії, то в таких випадках суцільно й поруч страждає робота чекістська. З позитивних сторін слід зазначити бажання членів ЛКСМ працювати в органах ДПУ й повна відсутність тенденції до відходу. В органах ДПУ повинні працювати члени ЛКСМ не менше 18 років, стійкі, витримані й ті, що не піддаються дурним впливам. Використовуватися можуть спочатку на технічній роботі, щоб одночасно мати можливість навчатися...»⁴⁵⁵.

Особливо багато платних і безоплатних стукачів розвелось серед студентів у 1930-ті рр. А. Шпорт писав, що одних вони «знали в обличчя, інших підозрювали, але ніхто з нас не помилявся — як би вони не маскувалися, ми їх знали... Їх хтось просував у партком, комсомольський комітет групи, потім — факультету. Їх знали викладачі. Пришибеєви були в ціні, на них було «соціальне замовлення». Вони все чули, все бачили, все перевертали з ніг на голову, і їм вірили»⁴⁵⁶. Про таких у 1934 р. писав проф. Київського університету М. Зеров:

Його стріваю я — і мало не щодня! —
В студентській постаті на темних коритарах
В повазі лекторській і круглих окулярах,
Де тиша темних книг, де збори й метушня.
Він народивсь давно, і то не маячня!
Живе в усіх часах, в усіх суспільних шарах,
Та нині розплодивсь у безліч екземплярів,
Мов літоросль повзка від в'язового пня.

Чекісти боролися не лише з непролетарськими студентами чи з активістами з внутрішньопартійної опозиції, а й з молоддю, яка мала власний погляд на те, що відбувалося навколо. Про це відверто писалось в емігрантській пресі: «На Великій Україні є, крім «урядового» студентства, яким керує комячейка, тисячі придушеної студентської молоді, що мовчить, бо «благоденствує». Воно захове в собі одиниці чи невеликі гуртки, про яких можна сказати, що вони мають світогляд. Але вони не можуть з'явитися на денне світло, бо на сторожі задержання стану «благоденствія» стоїть ... ЧК»⁴⁵⁷.

Щоб мати можливість продовжувати навчання, студенти змушені були приховувати свої політичні погляди чи симпатії. Та навіть у соціологічних опитуваннях, що були надзвичайно популярні на той час, можна зустріти щирі відповіді. Наприклад, під час аналізу відповідей на питання: «Який політичний лад ви вважаєте кращим і сучаснішим для України і Росії?» (анонімне анкетування студентів Харкова у травні 1923 р.), виявилось, що 74% є прихильниками радянської влади, 2,57% — демократичної республіки, 0,08% — буржуазної республіки, 0,15% — монархії, 0,4% — анархії, 10,3% — інших, а 12,5% не відповіли на це питання⁴⁵⁸. До розряду «інших» увійшли відповіді, в

⁴⁵⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1908. — Арк. 77.

⁴⁵⁶ Шпорт А. Беззаконня. Нотатки репресованого // Київ. — 1991. — № 7. — С. 12–13.

⁴⁵⁷ ЦДАГО України. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 85. — Арк. 27.

⁴⁵⁸ Зузик Д. Итоги анонимной переписи студенчества г. Харькова // Студент революции. — 1923. — № 7–8. — С. 11.

яких явно відчувалося, що автор не мав бажання прямо відповідати на це питання і намагався вигадати таку відповідь, щоб «і вівці були цілі, і вовки ситі», а деякі заявляли, що вони в цій справі мало тямлять і затрудняються відповісти⁴⁵⁹. Таким чином, з застереженням можна говорити про те, що понад 25% студентів інститутів Харкова не були прибічниками дій більшовиків.

Відкрито ж про свої переконання (наприклад, в анкетах, які заповнювали при вступі до вишів, чи під час переєстрації), говорили одиниці. Наприклад, студент Харківського медичного інституту Є. Хорошавін в анкеті 1921 р. вказав, що співчуває меншовикам⁴⁶⁰. Звичайно ж, студентів з такими поглядами відразу виключали з інститутів, бо більшовики не могли дозволити їм закінчити навчальні заклади й поставити тим самим під удар вирішення завдань пролетарської революції. Кадрова концепція керівників партії й держави 1920-х рр. складалася, в узагальненому вигляді, у наступному: неважливо, яких *фахівців* дасть вища школа; важливо, щоб вони були *ідейно* віддані радянській владі⁴⁶¹. І переважна більшість після «вичищення» на словах починала «каятися» і переконувати всілякі інстанції у помилковості своїх колишніх поглядів і у відданості більшовикам: «Придивляючись до творчої роботи Радянської влади і її ідейного керівника РКП, задумуючись над розвитком громадянської війни і можливих результатів і наслідків, розмови з товаришами і, нарешті, процеси з есерами в Москві привели мене до твердого переконання, що лише тактика РКП, чесність і послідовність її тез і формул і зможе втримати захоплені позиції і прискорити рух на шляху до соціалізму. Зараз я твердо і впевнено можу заявити, що РКП в моїй особі знайде щирого прибічника і співчуваючого їй громадянина. Є. Хорошавін, 14 травня 1923 р. Харків»⁴⁶².

Студентам доводилося опановувати більшовицьку риторику для того, щоб переконати всілякі комісії у своїй «щирості» до влади, і вони це робили, щоб мати можливість закінчити інститут і влаштуватися у новому суспільстві. В протилежному разі, за словами одного із вичищених студентів, вони замість «путівки в життя» отримували «вовчий квиток»⁴⁶³.

Стурбований антирадянськими політичними уподобаннями студентів, які у 1924 р. закінчили Полтавський ІНО і мали бути направлені на стажування, партійний осередок цього інституту, не маючи формальних мотивів не допустити їх до практики, склав і відправив до відділу освіти список випускників з політичною характеристикою на кожного⁴⁶⁴. Із тринадцяти стажистів лише три, на думку партосередку Полтавського ІНО, могли бути відданими ідеям пролетаріату вихователями підростаючого покоління. Решта визначалася як особи неблагонадійні, «чужі» для нового, радянського життя.

⁴⁵⁹ Там само.

⁴⁶⁰ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1573. — Арк. 120.

⁴⁶¹ Рожков А.Ю. В кругу сверстников. — Т. 1. — С. 214.

⁴⁶² ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1573. — Арк. 120.

⁴⁶³ Там само. — Оп. 4. — Спр. 714. — Арк. 25–26.

⁴⁶⁴ Держархів Полтавської області. — Ф. Р-495. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 161–163.

Протистояння між владою і студентством виявилось також з перших кроків реорганізації управління вищими навчальними закладами. Як відомо, право участі в управлінні студентство виборювало тривалий час, з цього приводу неодноразово відбувалися страйки, зокрема у Харкові весною 1917 р.⁴⁶⁵ Підтримавши це прагнення, радянське керівництво відразу ж почало вносити корективи у діяльність головних представницьких студентських виборних організацій — студкомів. Обиралися ці організації на загальностудентських зборах і мали досить широкі повноваження, що навіть дозволяло втручатися у сферу управління вищим навчальним закладом. Наскільки значною була роль студкомів у житті інститутів, чудово демонструють спогади проф. К. Майстрах, яка була секретарем цієї організації у Харківській медичній академії. Згадуючи перший рік свого навчання (1921–22), вона говорить: «Чим тільки не займався наш студком! Безпомічний деканат, в якому всі справи знаходилися в безпорядку, не мав змоги налагодити заняття на курсі. Студком складав розклад занять і лекцій, домовлявся про заняття з окремими професорами і викладачами, з якими не міг домовитися деканат. Він же (студком) клопотався про отримання трупів і доставляв їх в анатомічку, сприяв налагоджуванню практичних занять і з інших предметів ... студком реєстрував студентів, заводив особові справи, видавав студентські квитки і залікові книжки (матрикули)»⁴⁶⁶.

Важко переоцінити значення цих організацій у налагодженні навчального процесу у вишах, крім того, їхнє представництво було обов'язковим у факультетських, предметних та інших комісіях. А питання організації побуту і матеріального забезпечення взагалі повністю знаходилися в компетенції студкомів. Що ж змусило компартійні осередки інститутів змінити своє ставлення до них, розпочати втручання у їхню діяльність, скорочувати повноваження і врешті-решт ліквідувати?

Питання про роботу студкомів постійно перебувало у центрі уваги партійного керівництва. Так, влітку і восени 1921 р. на нарадах з політкомісарами і представниками комуністичних осередків вишів відзначалося, що втручання студентських організацій у сферу управління навчальними закладами в поточний момент неприпустиме, оскільки «дрібнобуржуазна більшість в вишах намагається захопити ініціативу»⁴⁶⁷. Саме тоді й було намічено курс на звуження прав студентських організацій.

Інспекторські обстеження інститутів та політичні звіти вказують на те, що різнобарвні студентські маси не бажали йти за комуністичною меншістю і намагалися захопити ініціативу у свої руки, обираючи представників до студкомів поза списками компартійних осередків. Наприклад, у звіті Вищого ІНО імені М. Драгоманова в Києві зазначається, що у другому півріччі 1922 р. до головної студентської організації на двох старших курсах ФПО (із трьох наявних!) не пройшли списки компартійного осередку, а більшість зібрала енергійна

⁴⁶⁵ Держархів Російської Федерації. — Ф. А-2306. — Оп. 18. — Спр. 28. — Арк. 183.

⁴⁶⁶ Майстрах К.В. Первый курс в Харьковской медицинской академии // Медичний університет. — 2001. — 13 берез.

⁴⁶⁷ Держархів Харківської області. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 480. — Арк. 2, 6.

група укапівців, котрі «не упустили можливості зіграти на націоналістичних почуттях частини безпартійного селянського студентства»⁴⁶⁸. Газета «Комуніст» повідомляла, що у Катеринославському медичному інституті на виборах нового студкому відбулася запальна сутичка пролетарського студентства з «дрібнобуржуазним». Робота студкому цього інституту була визнана «незадовільною», оскільки в ній була відсутня «класова лінія»⁴⁶⁹. В інших вишах на виборах студентських організацій також досить часто розігрувалися бурхливі сцени, оскільки не лише питання до них, а й рішення готувалися заздалегідь на засіданнях компартійних та комсомольських осередків. Чітко визначався склад виступаючих і персоналії, які мали увійти до різних студентських комісій і за які потрібно було голосувати. Численні листи і спогади доносять нам розповіді про методику прийняття «потрібних» рішень на всіляких сходках. Драматург О. Корнійчук згадував, що «коли проходили студентські збори, нам партійні керівники ставили завдання — провести в президію робітфаківців. Це було важко, оскільки синки непманів, анархістів і буржуазних націоналістів вели активну боротьбу проти комуністів і комсомольців. Разгоралась класова боротьба в старих стінах Київського університету»⁴⁷⁰. Коли компартійні списки не проходили, могло відбуватися декілька разів переголосування і навіть підготовка результатів голосування. Ці факти широко висвітлювалися у нелегальній літературі. Наприклад, у журналі революційно-соціалістичної молоді «Революційний авангард» за травень 1923 р., вилученому у студента Харківського ІНО Б. Немеріцького, писалося про ситуацію на хіміко-фармацевтичному факультеті ІІ МДУ, де, «незважаючи на рівновагу сил, комуністи продовжували третирувати безпартійних, не даючи можливості їм висловитися»⁴⁷¹. У результаті опозиція покинула збори, а решта прийняла потрібні постанови. Після цього відбувся відхід безпартійної маси від громадського життя і остаточне захоплення створених організацій в руки комосередку⁴⁷². Досить часто невідповідно підготовленої пролетарській молоді не вистачало теоретичної підготовки для протидії політичним опонентам у студентському середовищі. В таких випадках окремим комсомольцям доручалось вивчати напам'ять цілі сторінки праць В. Леніна для участі у дискусіях. Відомий український літературознавець і критик проф. Ю. Кобилецький згадував, що у роки його навчання у Київському ІНО такі спеціально вишколені «комуністи-ленінці, відштовхнувши троцькістського балакуна з трибуни, шпарили цитатами, як з кулемета, під аплодисменти робітфаківців. А бувало й так, що дискусії переносились на площу перед університетом, забруковану тоді буличником, що ставав часто аргументом в руках робітфаківців...»⁴⁷³. Бували випадки, коли пролетарська меншість для пере-

⁴⁶⁸ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1077. — Арк. 165, 171.

⁴⁶⁹ Коммунист. — 1922. — 1 апреля.

⁴⁷⁰ Корнійчук О. Неиссякаемый источник вдохновения // Корнійчук О. Зібрання творів: у 5 т. — Т. 5. — К., 1988. — С. 403.

⁴⁷¹ Держархів Харківської області. — Ф. Р-6452. — Оп. 2. — Спр. 1069. — Арк. 116 зв.

⁴⁷² Там само.

⁴⁷³ Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — С. 117–118.

конання пускала в хід, за словами О. Корнійчука, «останні аргументи» у вигляді кулаків⁴⁷⁴.

Коли заплановані комуністами списки бойкотувалися, застосовувалися репресивні заходи до новообраних представників. Прояви власної думки не залишалися безкарними, переслідувалися як ті студенти, які наважилися висловити свої пропозиції щодо кандидатів до студкому чи інших організацій, так і ті, хто обирався, навіть проти своєї волі. Типовою можна вважати ситуацію на виборах до предметних комісій, які відбулися взимку 1923 р. на біологічному циклі факультету професійної освіти Київського ІНО. На цих зборах список, виставлений комосередком, не пройшов, тому їх оголосили недійсними. Один із студентів — Д. Мірошніченко, обраний всупереч вказівкам, писав: «Незважаючи на це, якась ініціативна група взялась на свій ризик продовжувати збори. Не знаю, хто виставив мою кандидатуру в ту комісію, але мене теж обрали на тих зборах, нікому я згоди на це не давав, але факт стався. На збори дивився я як на жарт і ніякого значення цим виборам не надавав. Але після виборів наш курсовий уповноважений тов. Бровченко сказав мені, що це справа серйозна і за те, що я не відмовився від кандидатури, мені може бути кепсько, бо то виступала опозиційна група»⁴⁷⁵. На наступних виборах «я знов був обраний, бо студентство бачило, що я більше як інші цікавлюсь академічним та громадським життям [...]. Зірвані збори закінчились співом «Інтернаціоналу»⁴⁷⁶. Незважаючи на те, що Д. Мірошніченко походив із селянської родини, до вступу на навчання працював учителем у трудовій школі і був членом правління Конотопського Союзу Робос, підкомісія з соціально-академічної перевірки студентів Київського ІНО 10 грудня 1924 р., а слідом і Губернська комісія, вичистили Д.Я. Мірошніченка як «соціально-непригодний елемент»⁴⁷⁷.

Паралельно з тиском на «неблагонадійних» та ініціативних студентів, партійні функціонери визнали за необхідне звужити права студентських організацій⁴⁷⁸. Весною 1924 р. студкоми були повністю ліквідовані, а їхні функції перейшли до профспілкових організацій⁴⁷⁹. Відтоді саме профспілки отримали функцію контролю за чистотою студентських лав, які бачилися виключно робітничо-селянськими. Як згадує проф. А. Утевський, керівництво профспілок «головним чином знало, що потрібно змінювати, а як змінювати, уявляло собі досить туманно»⁴⁸⁰. До 1928 р. ці організації вже об'єднували 70% студентства⁴⁸¹. Студенти, які не погоджувалися з існуючим станом, замкнулися в колі вузьких академічних інтересів. Неофіційне громадське і партійне життя «зовсім заглохло». Незадоволені, звичайно, були, вони продовжували обурюватися, але

⁴⁷⁴ Корнійчук О.Є. Автобіографія // Корнійчук О.Є. Твори. — Т. 5. — К., 1968. — С. 13.

⁴⁷⁵ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 710. — Арк. 87.

⁴⁷⁶ Там само. — Арк. 84.

⁴⁷⁷ Там само. — Арк. 90–91.

⁴⁷⁸ Держархів Харківської області. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 480. — Арк. 6.

⁴⁷⁹ Вища школа Української РСР за 50 років. — Ч. 1. — С. 100.

⁴⁸⁰ Утевський А.М. Начало пути // Universitates = Университеты. — Х., 2005. — № 3. —

⁴⁸¹ Ряппо Я. Радянське студентство. — С. 40.

переважна більшість мовчала і корилася: «Комосередок може бути задоволеним — казармений режим зробив свою справу»⁴⁸². В іншому разі, як писала газета «Правда»: «Товаришам, яких язик нерідко заводить за межі більшовизму, зараз пора сказати, що довго так тривати не може і вони нам не товариші»⁴⁸³.

Як уже відзначалося, кількість і склад «чужих» з кінця 1920-х рр. став зовсім іншим — на перший план виходять різного роду опозиціонери. Позбавлення права на навчання чекало студентів, які наважувалися проголосувати проти рішення загальних зборів чи стати на захист своїх однокурсників, особливо коли їх звинувачували в опозиційних поглядах. Наприклад, коли студент III курсу Харківського інституту народного господарства Н. Цукерник на загальних зборах, які засуджували тринадцять «опозиціонерів», насмівився голосувати проти пропозиції виключити із інституту двох із них, а також проти доповнення до резолюції про міжнародне та внутрішнє становище, де студенти закликалися на боротьбу з контрреволюційною троцькістською опозицією, то відразу ж після цього «зухвалого» вчинку на одного опозиціонера в інституті стало більше. І ніякі доводи не допомогли йому: ні заява до правління ХІНГ, в якій він присягався у відданості ідеям партії і приєднувався до зазначеного доповнення, ні запевнення, що він «вважає троцькістську опозицію за контрреволюційну і готовий вкупі з усім пролетарським студентством й працюючими підтримувати всі заходи Радянської влади й партії, що їх скеровано на боротьбу з цією опозицією»⁴⁸⁴.

2 лютого 1929 р. на засіданні правління ХІНГ Н. Цукерника разом з іншими студентами було виключено за те, що вони «вносили шкідливі «політичні хитання» у товариство студентів і тим послабили виховну роль радянської школи...»⁴⁸⁵. Згодом неблагонадійного студента було заарештовано органами ДПУ і приєднано до групи студентів «опозиціонерів» цього ж інституту — С. Радовильського, Р. Лубенського, П. Новгородцева та інших, арештованих дещо раніше за розповсюдження друкованої листівки про хворобу Л. Троцького і проведення «антирадянської агітації»⁴⁸⁶.

Дійсність давала досить прикладів виключення студентів саме через негодження з думкою партосередку, але наприкінці 1920-х рр. частина «опозиціонерів» все ж була звільнена з-під арешту і навіть отримала можливість закінчити навчання після каяття і подання відповідних апеляцій до влади (наприклад, згаданий вище Н.Цукерник). Тому частина активістів, пройшовши через арешти і слідство, після відновлення в правах тримала себе «більш замкнуто, ніж раніш», активно себе не виявляючи, намагаючись отримати освіту⁴⁸⁷. Інші назавжди залишали мрію закінчити навчання, намагаючись вести менш помітне життя, бажаючи загубитися серед простого люду, вважаючи, що в

⁴⁸² Держархів Харківської області, . — Ф. Р-6452. — Оп. 2. — Спр. 1069. — Арк. 116.

⁴⁸³ Правда. — 1923. — № 7.

⁴⁸⁴ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 8. — Спр. 42. — Арк. 35.

⁴⁸⁵ Там само. — Арк. 36.

⁴⁸⁶ Держархів Харківської області. — Ф. Р-6452. — Оп. 6. — Спр. 621. — Арк. 15, 22.

⁴⁸⁷ Там само. — Ф. Р-5645. — Оп. 3. — Спр. 16. — Арк. 47.

інституті у них буде більше шансів на повторний арешт. Саме так вчинив студент Харківського медичного інституту Олександр Шатілов, син відомого професора П. Шатілова, іменем якого було названо першу в Україні студентську лікарню. Заарештований 15 жовтня 1930 р. за «антирадянську агітацію і контрреволюційну діяльність» і звільнений «за відсутністю доказів» 1 грудня 1931 р.⁴⁸⁸, О. Шатілов не став клопотатися про можливість закінчення інституту, хоч йому залишилося здати лише декілька екзаменів⁴⁸⁹.

Нерідко після відновлення у правах студентів, колишні «опозиціонери» доводили свою відданість ідеям партії тим, що самі рішуче «чистили» студентські ряди від «чужих». Так, виключеного у 1928 р. з партії «опозиціонера-троцькіста», секретаря комсомольського осередку Київського інституту народного господарства С. Броневого (батька народного артиста Росії Леоніда Броневого), не тільки захистили від переслідувань, але й взяли на роботу до ... ДПУ. Згодом С. Броневи з гордістю відзначав, що «працюючи в ДПУ в Києві, брав активну участь у розгромі троцькістської опозиції, особисто заарештовуючи троцькістів, які очолювали опозицію в Інституті народного господарства та втягнули мене до опозиції»⁴⁹⁰.

В цілому наприкінці 1931 р., підсумовуючи результати переслідування «троцькістів» у вишах, було зазначено, що в середньому з КП(б)У було виключено 9,8% незгодних, різні партійні покарання мали 14%, виключення з вишівських парторганізацій, а значить і з інституту, становило 6,5%, а партійні покарання мали 10,6%⁴⁹¹.

Крім тиску і переслідування «чужих», завданням номер один партійних і комсомольських осередків вишів у зазначений період залишалось «завоювання» студентства зсередини, оскільки, як говорилося вище, у інститутах не вся молодь була покірною, частина все ж намагалася протистояти необґрунтованим вказівкам партосередків і пасивності більшості⁴⁹². Із заяви «пильних» студентів І курсу агрономічного факультету Харківського геодезичного і землепорядного інституту видно, що вже на перших зборах факультету виникла згуртована група — ініціативне ядро всієї «ідеологічно невитриманої, міщанської частини студентства»⁴⁹³, які на виборах різко критикували кандидатури партійців, комсомольців і пропонували інші. Як зазначено у цій заяві, опозиційна група «протягом 1927–28 навчального року [...] намагалася розкласти студентську масу як у політичному відношенні, завжди протиставляючи себе партійній, комсомольській і

⁴⁸⁸ Там само. — Ф. Р-6452. — Оп. 3. — Спр. 3045. — Арк. 46; Оп. 5. — Спр. 825. — Арк. 10.

⁴⁸⁹ Рябченко О.Л. На роздоріжжях долі: від офіцера Добровольчої армії до студента радянського ВНЗ (спроби інтеграції Олександра Шатілова в радянське суспільство у 1920-ті роки) // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. — 2009. — № 852: «Історія». — Вип. 41. — С. 335.

⁴⁹⁰ Цит. за: Золотарьов В. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди. — Харків, 2007. — С. 10.

⁴⁹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 16.

⁴⁹² Костюк Г. Зустрічі і прощання: спогади. — Кн. 1. — Едмонтон, 1987. — С. 146.

⁴⁹³ Держархів Харківської області. — Ф. Р-5645. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 108.

профспілковій організації Інституту, так і у академічній роботі»⁴⁹⁴. Спотворенням фактів радянської дійсності і спробою антиреволюційної пропаганди на практичних заняттях називали висловлювання студентів про те, що «в СРСР експлуатують робітників сильніше, ніж за кордоном», що «ми тримаємося лише на терорі», що «наш суд до робітників строгіший, ніж суд капіталістичних країн до закордонних робітників»⁴⁹⁵. Цих висловів, а також зауваження про те, що «комуністи — підлабузники і неблагонадійна група людей» вистачило для того, щоб виключити «ідеологічно невитриманих» студентів з інституту з оголошенням у пресі. Про поширення «крамольних поглядів» свідчить і таємне розпорядження, направлене до всіх інститутів у серпні 1928 р., в якому вимагалось від ректорів повідомляти Народний комісаріат освіти про політичний стан періодично, у таємному порядку два рази на рік (у жовтні та квітні), а також пропонувалось «повідомляти про настрої лектури і студентства в окремих важливих випадках незалежно від встановленого терміну»⁴⁹⁶.

І періодика, і політичні зведення про настрої студентів свідчать про прояви різноманітних форм протестної поведінки молоді. Так, в Одеському політехнічному інституті під час виборів до рад 1929 р. «систематично зривалися гасла, стінгазети, плакати, накази», явка на студентські збори не перевищувала 40%, а на студентські вечори з'являлося менше десятка студентів⁴⁹⁷. На вечір, присвячений огляду соцзмагання між КПІ та КПШ, взагалі з'явилося п'ятнадцять осіб, що розцінювалося як «відрив студентства від виховання громадських обов'язків», на збори для складання угод на соцзмагання між цими вишами із 4000 студентів прийшли лише 140, не рідкими були випадки зриву профспілкових зборів⁴⁹⁸. У Запорізькому педагогічному інституті (1937 р.) мали місце такі «ворожі» прояви, як зрив явки на жовтневу демонстрацію, коли з 1000 студентів з'явилося лише 150–200 осіб. Натомість, студенти досить організовано могли збиратися на незаплановані владою акції. Як провокацію, було розцінено вихід усього студентства Харківського інституту профосвіти на поховання М. Хвильового. Студенти, залишивши лекції, почали збиратися біля виходу, що неабияк налякало секретаря партколективу⁴⁹⁹. Також мали місце факти агітації проти мітингів з приводу викриття «контрреволюційної діяльності троцькістсько-зінов'євської банди»⁵⁰⁰.

Підтримувати тих, хто підпадав під шквал критики, було ідентичним до визнання себе «опозиціонером» чи «контрреволюціонером». Частина намагалася протистояти свавілля, звинувачуючи комсомол у тому, що там «люблять

⁴⁹⁴ Там само.

⁴⁹⁵ Там само

⁴⁹⁶ Держархів Житомирської області. — Ф. Р-98. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 5.

⁴⁹⁷ *Светов С.* Чого навчає Одеса // *Студент революції*. — 1930. — № 3. — С. 32–33.

⁴⁹⁸ Ганьба // *К.П.І.*: газета прол. студентства, професури та службовців Київ. політех. ін.-ту. — 1929. — 1 жовт.

⁴⁹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 906. — Арк. 31.

⁵⁰⁰ Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7096. — Арк. 15.

“п'ять” справи, така вже його властивість”⁵⁰¹. Більшість же вимушено вітала всілякі постанови про виключення різного роду «ворогів» і «опозиціонерів» із комсомолу та інститутів. У різного роду документах ми зустрічаємось з мовчазною підтримкою студентами безпідставних дій партосередків, трійок, «легкої кавалерії» та інших інстанцій, створених для «очищення» від «неблагонадійних». Про це яскраво свідчить лист Г. Світайла до Головпрофосу, у якому юнак так оцінює мотиви свого виключення: «Трійка упереджено поставилась до мене і під її впливом однокласники, даючи мені характеристику, не могли голосувати інакше тому, що боялися бути вичищеними, як і я. Навіть деякі товариші в приватній розмові при свідках висловлювались: «Щоб і мене викинули, якщо буду «за» голосувати...»⁵⁰². Істинні судді були далеко, а в інститутських аудиторіях сиділи і піднімали руки «за» самі звичайні, уже майже радянські студенти. Завершувалось формування наймасовішого типу молоді у вишах — конформістського. Тому з кожним роком зустрічалося все менше випадків бажання відкрито критично осмислювати все, що відбувалося навколо: «Я ніколи й нікому не висловлюю оцих своїх думок, тому що я комсомолец, а комсомольцеві за це може дуже гарно перепастися як прихильникові правих...»⁵⁰³, — записав у щоденнику студент Харківського зоотехнічного інституту М. Афанасьєв 26 листопада 1929 р. Студенти боялися відкрито робити самі невинні речі, наприклад, у цьому ж щоденнику читаємо: «Після вечері взявся малювати Франка, але не закінчив, тому що боявся, щоб ніхто не побачив, чим я займаюсь...»⁵⁰⁴.

Як вже зауважувалося, позиція невтручання в перебіг подій того часу характеризувалася як «примиренство». Протоколи засідань ЦК у студсправах про виключення та поновлення студентів рясніють висновками про позбавлення права на навчання через таку позицію. Наприклад, відмовлено в поновленні було студенту III курсу Одеського ІНО Липку, виключеному 25 червня 1930 р. за антисемітизм і за те, що «має зв'язки з дідичем свого села. Знає де вчать діти останнього й відмовляється про це заявити (в той час заявляє, що цей дідич переслідував його під час гетьмана)»⁵⁰⁵. «Студент революції» гнівно вимагав не виявляти короткозорості й карати примиренців, щоб не траплялося випадків приховування інформації щодо «непевних» студентів. Тож секретаря виконбюро Гусака, який «знав про те, що на робітфаці вчиться Тарабан, батька й брата якого розстріляли за бандитизм» і не повідомив про це куди слід, пропонувалося обов'язково покарати⁵⁰⁶. Як слушно зазначив О. Рожков, атмосфера загальної підозрілості диктувала жорсткі правила гри: якщо сьогодні когось не викриєш

⁵⁰¹ «Незаможниця» // Студент революції. — 1931. — № 35–36. — С. 30. — Підпис: Гончар.

⁵⁰² ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 703. — Арк. 357.

⁵⁰³ Держархів Харківської області. — Ф. Р-6452. — Оп. 6. — Спр. 583. — Арк. 168.

⁵⁰⁴ Там само.

⁵⁰⁵ Держархів Одеської області. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 780. — Арк. 79.

⁵⁰⁶ Студент революції. — 1930. — № 10. — С. 30.

ти, завтра викриють тебе⁵⁰⁷. Тому і голосували, і засуджували, і вичищали, а згодом і самі ставали «ворогами» і об'єктами такої ж моральної екзекуції. «Ми вже далеко відійшли в ті роки від істинних (чи роздутих пропагандою) ідеалів післяреволюційної молоді, яка жорстко помилялася, але вірила в своє героїчне призначення. Більшовицька ідеологія змогла виховати покоління ентузіастів — романтиків, і здавалося, що цей процес піде і далі, але розвиватися він не міг, бо був не процес, а вибуховий поштовх, і далі, в тридцяті роки, та ж ідеологія вирощувала вже не романтиків, а матеріалістів — прагматиків, бажала вона цього чи не бажала. Вступаючи в комсомол тоді, в тридцяті роки, ми були вже закінченими прагматиками»⁵⁰⁸.

Безнадійність у протистоянні більшовицькому режиму штовхала декого до нелегальної втечі за кордон, а в крайньому випадку — до самогубства. Студентам доводилося перетнути не один кордон на своєму шляху до свободи: найчастіше тікали через Румунію і Польщу. У Польщі, якщо студент потрапляв до рук поліції, його арештовували і відправляли назад на вірну загибель. Так, наприклад, намагалися вчинити з Г. Клименком, колишнім студентом Київського політехнічного інституту, якого на батьківщині переслідували і заарештовували більшовики за повстанську роботу в 1919 і 1920 рр., але він зміг втекти з ЧК до Польщі. Там його знову заарештували, але вислати в радянську Україну не встигли — Г. Клименку вдалося втекти до Чехословаччини у листопаді 1923 р., де він і звернувся до Ради Союзу студентів-емігрантів з Великої України з проханням прийняти його в цю організацію⁵⁰⁹. Так само вчинив і Ф. Антонович-Лещинський, який у період з 1918 по 1921 рр. був козаком в українській армії, а після закінчення визвольних змагань намагався закінчити розпочате у 1918 р. навчання на фізико-математичному факультеті Київського університету Св. Володимира (у радянські часи реорганізованого у Київський інститут народної освіти), але змушений був нелегально перебиратися до Польщі, а потім у 1923 р. також нелегально з Польщі, рятуючись від переслідувань поліції⁵¹⁰.

Але не всім випадало щастя уникнути або подолати тюремні мури. Так, студента Кам'янецького сільськогосподарського інституту Й. Чорного, який у 1922 р. зробив спробу нелегально через Польщу дістатися до Праги з надією вчитися в університеті, «поляки впіймали у Львові і повернули до Радянської Росії», де невдаха, просидівши два місяці в ДПУ, був повернений для продовження освіти⁵¹¹. Це зовсім не означає, що його «гріхи» були забуті, оскільки вже у наступному році Й. Чорний був «вичищений» з інституту. Про подальшу його долю також легко здогадатися.

Вихід із «непроглядного мороку» бачився деяким студентам у самогубстві, наприклад, в Одеському сільськогосподарському інституті за чотири місяці

⁵⁰⁷ Рожков А.Ю. В кругу сверстников. — Т. 1. — С. 254.

⁵⁰⁸ Добровольский В. Ему бы жить и жить...// О Лево Лившице: воспоминания друзей. — С. 19.

⁵⁰⁹ ЦДАГО України. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 870. — Арк. 126.

⁵¹⁰ Там само. — Арк. 42.

⁵¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 604. — Арк. 109.

трапилося п'ять самогубств⁵¹². Були самогубства і в інших вишах, та «пролетарське студентство розглядає цей жест як спробу підірвати нашу роботу в справі перевірки студентських лав»⁵¹³. Так, коли студент IV курсу мехфаку Київського політехнічного інституту П. Богун повісився, довідавшись про наміри виключити його з інституту, як чужий елемент, у газеті цього інституту писалося: «Нас не залякає петлюрівець, що стратив собі життя [...]. Справжній пролетарський студент не повинен боятися перевірки, а навпаки, він повинен підсилити свою участь в роботі щодо перевірки»⁵¹⁴. Заступник наркома освіти УСРР А. Приходько зазначав, що самогубства були наслідком свавілля перевірочних комісій в інститутах⁵¹⁵. А в періодиці таких людей оголошували «дезертирами з загального фронту» і закликали «поставити це питання перед всією студентською організацією на весь зріст і зробити з цих фактів потрібні політичні висновки»⁵¹⁶. Активний комсомолец, що користувався повагою всього курсу за свою доброзичливість, веселу вдачу, гарну успішність, був виключений із комсомолу і Харківського університету за приховування того, що батько в роки непу мав невеликий торговий кіоск на базарі. «У більшості із нас всередині проти цього все протестувало»⁵¹⁷, — писав Б. Красовицький. Але це не стало на заваді виключенню. У відчаї студент прийшов на заняття групи і випив розчин ціаністого калію, намагаючись покінчити з життям. У лікарні його вдалося врятувати і, на радість студентів, відновили в університеті (але не в комсомолі). Гостро відчуючи фальшивість дій влади, деякі партійці відкрито заявляли на зборах про свою незгоду з генеральною лінією партії, намагалися розповсюджувати свої погляди серед партійців і комсомольців, шукаючи у них співчуття. Та стіна нерозуміння і мовчання, і, як наслідок, звинувачення у «шкідливості поглядів» і виключення з партії, досить часто ставали приводом для позбавлення себе життя⁵¹⁸. Не маючи можливості протистояти тоталітарній системі, добровільно виходячи за межі буття, самогубці намагалися принаймні привернути увагу широкої громадськості до дійсного стану речей у суспільстві. Про вплив на саму систему говорити в цьому випадку не доводиться.

Таким чином, протягом 1920-х рр. у вишах значною залишалася частка «старих» студентів — вихідців з «колишніх», прихильників інших політичних режимів, членів різних партій і тих, хто співчував їм. Вони намагалися відстояти автономію вищої школи, право участі в управлінні вищою школою, свободу мітингів, зборів і не обмежувалися протистоянням усередині навчальних закладів. Насторожено ставилися колективи вишів і до всіляких радянських нововведень. «Старим» студентам влада протиставила «нових», пролетарських за походженням чи переконаннями, які, перш за все, беззастережно вірили біль-

⁵¹² Светов С. Чого навчає Одеса // Студент революції. — 1930. — № 3. — С. 28–35.

⁵¹³ Дефі Ф. Замість некролога // К.П.І.: газета прол. студентства, професури та службовців Київ. політех. ін.-ту. — 1929. — № 80.

⁵¹⁴ Там само.

⁵¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 52. — Арк. 148.

⁵¹⁶ Светов С. Чого навчає Одеса // Студент революції. — 1930. — № 3. — С. 28–35.

⁵¹⁷ Красовицький Б.М. Воспоминания. — С. 133.

⁵¹⁸ Держархів Харківської області. — Ф. П-2. — Оп. 1. — Спр. 622. — Арк. 94–95.

шовицьким ідеалам. Очолювані партійними організаціями, «нові» студенти намагалися виявити «неблагонадійних», довідатися про їхні політичні настрої, «завоювати» студентство зсередини. «Старому» студентству наносився удар за ударом: тиск на зборах, ігнорування їхніх інтересів, чистки, ліквідація виборних загальностудентських організацій (студкомів). З часом їхні виступи були подолані, а тим, хто залишився у вишах, потрібно було пристосуватися до нових соціально-економічних, політичних і морально-психологічних обставин життя.

VIII.6. Політика влади в оцінках студентів

У середовищі студентів регулярно за допомогою різних гілок партійно-державного апарату збиралася і аналізувалася інформація про настрої в суспільстві, ставлення різних його шарів до дій влади, хоч вказувалося, що все ж облік настроїв та реагування на ті чи інші нездорові прояви в вишах «кепсько налагоджено»⁵¹⁹. Незважаючи на небезпеку бути виключеними з інституту, на посилення політичного контролю, переслідувань і репресивні заходи, частина студентів все ж наважувалася обговорювати і давати свої оцінки питанням внутрішньополітичного життя: «Складність моменту полягала в тому, що ми продовжували вірити Сталіну, його ім'я сприймалося як символ того, що здійснювалося в країні. І все ж тоді ми починали відчувати якийсь фальш в тих славослов'ях, що звучали навколо ...»⁵²⁰. Серед комсомольців спостерігалось поширення теорії на право сумніву, про що вони неодноразово відкрито заявляли на зборах⁵²¹. Та навіть сумніватися не дозволялося, бо ж відомо, що всякий сумнів з'являвся внаслідок роздумів. Крім незгоди з генеральною лінією партії, колективізацією, з темпами індустріалізації, що вважалося проявом опортунізму, студенти протистояли організованим формам навчання (ударництву, бригадам тощо), виступали проти ударних темпів та скорочених термінів навчання. Серед них поширеним було байдуже, а інколи й активне негативне ставлення до соціально-економічних дисциплін, відмова від участі в громадському житті, академічна замкненість, аполітичність, незадоволена влада була і недостатньою боротьбою з «ворожою» професурою, що кваліфікувалося як «великий прорив правого опортунізму»⁵²².

Широкого поширення серед студентів набули антипартійні розмови, контрреволюційні анекдоти та антисемітські настрої, що фіксувалися у багатьох вишах. Маловідомі зразки студентської творчості можна вважати своєрідним літописом того часу. Потреба осмислення реальності, хоч якою трагічною б вона не була, і тим більше, потреба поділитися своїми роздумами з ближнім, хоч і з деякою небезпекою для життя чи свободи, штовхала людей на відвертість,

⁵¹⁹ Там само. — Арк. 17.

⁵²⁰ Гольберг М. Так начинали жить стихом... // Кульчицкий М. Вместо счастья. — С. 137–138.

⁵²¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 21.

⁵²² Там само. — Арк. 16.

пересилиювала страх. Зразки «студентського фольклору» до нас дійшли в невеликій кількості, тому важливими є і самі тексти, і, значною мірою, ідеї, які визначали їхнє побутування.

Досить відверті роздуми інколи можна було зустріти на сторінках періодичних видань. Наприклад, відповідь абітурієнта на вступному екзамені, який на запитання: «Що таке Радянська влада?», перефразовуючи лозунг «Комунізм — це Радянська влада плюс електрифікація всієї країни», що висів на стіні, відповів, що це — «комунізм мінус електрифікація», а під електрифікацією, відповідно, слід розуміти «комунізм мінус Радянська влада»⁵²³. Для того, щоб прийти до таких висновків, слід знати лише одну математичну формулу, навіщо ж читати багато книг! Автор цього твору відверто ні з ким і ні з чим не полемізує, але у даному випадку ми можемо говорити про літературний твір як суспільну поведінку, як громадський вчинок. Ми з точністю не можемо сказати, чи можна цей стиль розглядати як відображення реальної поведінки автора в житті, можливо, це лише так звана «поведінка в письмі», але у 1926 р. цього було досить, щоб опинитися під слідством. У даному випадку ми маємо яскравий зразок сатиричного осмислення дійсності.

Крізь призму сатири і гумору, як однієї із її форм, можна побачити різноманітні прояви повсякденності студентів, уявити випробування долі, підготовлені для молоді радянською дійсністю. У зазначений період сатира була непохальною розкішшю, до нас дійшла невелика кількість таких зразків, бо у переважній більшості вони не публікувалися, а передавалися в усній формі. Але те, що вони існували і, що незважаючи на небезпеку, народ висміював існуючі порядки, вказують, наприклад, спогади С. Єфремова, котрий свідчив, що у Києві 1928 р. самвидавцівським способом ходив вірш анонімного студента під назвою «Лакузи революції». «Видно, навіть теперішнє вбоге й задурене студентство щось думає і, думаючи, до певних доходить висновків. А колись і заговорить», — писав академік⁵²⁴.

Оскільки до документів тоталітарного періоду слід ставитися з деякою мірою підозри, то саме студентська творчість може бути корисною в сенсі взаємодоповнення, взаємоперевірки. Такий підхід дозволить отримати більш об'ємне і точне бачення історії. За такими «творами» можна знайти історичні реалії, не зафіксовані в офіційних документах. Зокрема, вони засвідчують критичне ставлення до політики партії, яка намагалася виробити єдині світоглядні норми у молоді. Відомо, наприклад, що студенти Київського ІНО полюбили під час занять пускати рядами аркуші з різноманітними віршиками, де кожен щось дописував. Про вірші свого однокурсника, у майбутнього відомого поета М. Шеремета, які відповідали ідеології партії, але яким бракувало поетичності, вони не без іронії писали:

Думати не треба, — все вже ясно,
Нам вказали шлях наш до мети.

⁵²³ Трушков В. Формула Советской власти // Красное студенчество. — 1926. — № 10. — С. 24.

⁵²⁴ Цит. за: Удод О. Історія в дзеркалі аксіології. — К., 2000. — С. 245.

Лиш наказ виконувати вчасно
І бадьоро крізь життя іти⁵²⁵.

З кожним роком осмислювати з усмішкою ситуацію соціалістичного будівництва ставало все небезпечніше, тому, як згадувала Д. Гуменна, одного разу, коли вона написала свої рядки на такому аркуші, їй прийшла відповідь: «Більш ніколи віршів не пишійте». Так і не знаю, хто це наклав таку «резолюцію»... Анонім ніколи не був розкритий, а пораду я взяла собі до уваги»⁵²⁶.

Та разом з тим сміх рятував людей від безпросвітності «тимчасових» труднощів, від понурої атмосфери життя. «Хоч яким був небезпечним жанр сатири, — пригадував В. Сокіл, — я полюбив його як форму, в якій мінімально можна було в суворо цензурованих умовах критично оцінювати суспільні явища і громадсько-політичні процеси»⁵²⁷. Незважаючи на переслідування, знаючи, що чекає у разі виявлення авторства, студенти різними способами висловлювали своє ставлення до дійсності. Особливо часто розписувалися стіни, стінгазети, що викликало, з одного боку, паніку серед комуністів вузів, які запрошували співробітників ОДПУ, щоб виявити автора за почерком, а з другого — сміх інших студентів. Критичний погляд на життя сприяв тому, що у Дніпропетровському гірничому інституті стінгазети анонімно розписувалися «хуліганськими» та «контрреволюційними» написами чи «коментарями» до промов Сталіна, було поламано бюст Леніна, що розцінили як «наявність класових ворогів»⁵²⁸. У Харківському інституті радянського будівництва і права в 1-й групі III курсу 21 жовтня 1934 р. було знайдено портрет К. Маркса з надписом — «жид» та іншими нецензурними висловами. Раніше в цій же групі була намальована «контрреволюційна» карикатура на Сталіна⁵²⁹. Неодноразово у вишах з'являлися стінгазети антирадянського змісту. Так, студент робітфаку Харківського художнього інституту просторових мистецтв П.Клещов видав примірник настінної газети «Анархист епохи», за що й отримав п'ять років концтаборів. Не до вподоби владі були і його вірші:

«Викурює Сталін: попів, куркулів,
І нас, супостат, підкури»⁵³⁰.

Студент III курсу Валківського ветеринарного технікуму О. Кадигроб 16 вересня 1933 р. заповнив чистий бланк стінгазети «контрреволюційними» віршами і розмалював ілюстраціями, за що і був позбавлений права навчатися⁵³¹. Інший студент — П. Губський, комсомолец, порвав свій комсомольський квиток і заявив: «Сталін куркуль, куркулі всі в ЦК».

Щирий ентузіазм комсомольців, які горіли бажанням брати участь у соціалістичному будівництві, також часом переростав у тверезе осмислення автори-

⁵²⁵ Костюк Г. Зустрічі і прощання: спогади. — Кн. 1. — С. 157.

⁵²⁶ Гуменна Д. Дар Евдотеї. Іспит пам'яті. — Кн. 1. — С. 223.

⁵²⁷ Сокіл В. Здалека до близького: спогади, роздуми. — Едмонтон, 1987. — С. 208.

⁵²⁸ Рябов М. Новорічна прогулянка антисеміта Ямпольського // Студент революції. — 1933. — № 4. — С. 1.

⁵²⁹ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1114. — Арк. 12.

⁵³⁰ Держархів Харківської області. — Ф. Р-6452. — Оп. 3. — Спр. 2767, конверт.

⁵³¹ Там само. — Оп. 1. — Спр. 6174. — Арк. 33, 35.

тарного режиму, що загрожував великим лихом країні в майбутньому. Дехто свої роздуми міг довірити щоденнику, як, наприклад, комсомолец Т. Забара, що у березні 1932 р. записав такі рядки:

Під'їхав в Лубенщину, знов не пощастило —
і тут голод такий самий, як на Харківщині.
Послухаєш, люди плачуть, владу проклинають,
Прислухався, за що ж саме, що хліба немає⁵³².

Сміх об'єднував, допомагав вистояти, дозволяв частіше бачити комічне у зовсім несмішних ситуаціях. Політичні за змістом надписи з'являлися і в туалетах. За словами М. Москвіна, в туалеті Харківського технологічного інституту можна було прочитати «замість звичайної вульгарщини — лозунги, відозви: ось вимога прогнати ректора; ось напис, що лає радянський уряд нецензурними словами; ось основи конституції майбутньої держави, написані якимось студентом; ось карикатури на політичні і побутові теми; роздуми, за які засилають на Соловки...»⁵³³. Д. Нитченко згадував, що коли П. Тичиною з метою самобереження була видана збірка віршів під промовистою назвою «Партія веде», то «громадська свідомість миттєво і безжально відреагувала на цю «подію» появою на стіні туалету Київського університету експромту: Тичина також наш поет, Він часто ходить у клозет, Та він не сам туди іде — Його скрізь партія веде»⁵³⁴.

«Корінь навчання гіркий, а анекдоти його кумедні», «стовпом клубиться сміхотворна пилука в нашому академічному побуті, замість цукру здобрюючи гуртожитський кип'яток...», «Мало радості, що багато веселого сьогодні»⁵³⁵ — звучало як вирок студентським експромтам, ставило табу на сміх. Як говорив великий М. Гоголь, людського сміху боїться всякий, навіть той, хто вже нічого на світі не боїться. Сміх ставав гострою і небезпечною зброєю для обох сторін. За один єдиний політичний анекдот на початку 1930-х рр. почали саджати в тюрму і не лише того, хто сміявся:

— За що посадили?
— За великий язик: розповідав анекдоти. А тебе?
— За лінощі. Почув анекдот і думаю: завтра донесу,
а товариш не полінився...

Анекдоти як і інші гумористичні нарративи є семантично багатим, образно насиченим і досить розповсюдженим способом реакції на політичну ситуацію в країні. У них химерно поєднувалася і ненависть, і протест пересічного громадянина проти жорстокості та несправедливості політики держави, і надії, і мрії його, і сміх, і сльози. «Їх передавали пошепки, посміхаючись, на перехрестях вулиць і на трамвайних зупинках, оглядаючись, де-небудь в конторі співробітники; їх передавали відкрито і голосно, цокаючись чарками, в тісному колі

⁵³² Там само. — Арк. 20.

⁵³³ Москвин М. Хождения по вузам: воспоминания комсомольца. — С. 12.

⁵³⁴ Д. Нитченко. Від Зінькова до Мельборну // Березіль. — 1992. — № 3–4. — С. 113.

⁵³⁵ Вузовские анекдоты // Красное студенчество. — 1926. — № 4. — С. 57. К.Б.

знайомих», — згадував професор О. Маньков⁵³⁶. З перших кроків радянської влади найбільш поширеними стали політичні анекдоти. Гострота анекдоту була у його миттєвій реакції на подію і в лаконічності. У середовищі студентів досить поширеними були анекдоти про сьому умову Й.Сталіна та антисемітські анекдоти, причому їх розповсюджували і самі євреї. Так, великим майстром у цій справі був студент Харківського технологічного інституту, євреї за походженням Гандварг, який розповідав їх однокурсникам у великій кількості, наприклад: «Яка різниця між Сталіним і Мойсеєм? — Мойсей вивів євреїв із Єгипту, а Сталін — із політбюро»⁵³⁷. І таких анекдотів була незлічима кількість. Важко сказати, були їхні автори випадковими чи ні, але вони блискавично розносилися всією країною.

У цей час надзвичайного поширення набув серед різних шарів населення побутовий антисемітизм. Не виключенням були і студенти: «Хвиля антисемітизму серед студентства поширюється і зростає. Мають місце навіть побої студентів — євреїв»⁵³⁸. Їх називали «жидівськими мордами», «абрашами», в розмовах «слово “жид” відміняється в усякий спосіб»⁵³⁹, що нерідко провокувало бійки і навіть поножовщину, як це трапилося у Харківському технологічному інституті 1928 р.⁵⁴⁰ На загальних партійних і комсомольських зборах до президії надходили записки з питаннями: «Чому євреїв переселяють в Крим?», «Чому євреї у більшості своїй є торгашами?»⁵⁴¹. Євреїв звинувачували в господарських труднощах, у бюрократизмі апарату, в протекціонізмі⁵⁴².

Влада виділяла дві форми проявів антисемітизму: активно-свідомий як складову частину контрреволюційної роботи з боку «ворожих» груп населення, до яких належали «куркульство й петлюрівщина на селі, частина спеціальної інтелігенції в місті» і побутовий, несвідомий, що відбиває вплив першої категорії і цим самим об'єктивно також стає на бік підтримки активної форми антисемітизму⁵⁴³. Тому і віршики, і вислови про те, що «євреям дають землі в Криму, а українців гонять до Сибіру», розцінювалися як небезпечні, вважалося, що «під гаслами національної ворожості до євреїв» ставилися завдання проведення «контрреволюційної боротьби з радянською владою: на випадок війни — «бити євреїв, комуністів, а потім і профспілки»»⁵⁴⁴.

Неодноразово на зборах піднімалося питання про введення відсоткової норми для євреїв при вступі до інститутів: «Про це говорять на зборах комсомольського осередку. Виступає комсомолец і скаржиться, що в КІНГові замало українців. І тут же пояснює: замало тому, що багато євреїв... Услід за ним бере слово член бюро комсомольського колективу й розвиває цю думку: —

⁵³⁶ Маньков А.Г. Из дневника рядового человека // Звезда. — 1994. — № 2. — С. 151.

⁵³⁷ Держархів Харківської області. — Ф. П-5. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 23.

⁵³⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3021. — Арк. 8.

⁵³⁹ Антисеміти вишкіряють зуби // Комсомолец України. — 1929. — 11 січня.

⁵⁴⁰ Держархів Харківської області. — Ф. П-5. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 23.

⁵⁴¹ Там само.

⁵⁴² Там само. — Ф. Р-6452. — Оп. 2. — Спр. 1839. — Арк. 12, 13.

⁵⁴³ Держархів Полтавської області. — Ф. Р-369. — Оп. 2. — Спр. 8. — Арк. 67.

⁵⁴⁴ Там само.

Треба вжити рішучих заходів. Вірно, що багато євреїв. Не завадило б установити відсоткову норму (не більше двох відсотків) для євреїв у вузах»⁵⁴⁵. Відсоткові норми були дієвим інструментом зниження чисельності студентів-євреїв у вишах Російської імперії⁵⁴⁶. У радянських вишах заклики до обмеження кількості осіб єврейської національності кваліфікувалися «нечуваними вибриками» з боку людей, які «приховують своє класово чуже лице комсомольським квитком», у періодиці пропонувалося «прищепити всім студентам непримиримому ворожнечу до антисемітизму»⁵⁴⁷. Проте євреї неодноразово ставали об'єктами глузування і знущання. Так, газета «Комсомолец України» повідомляла, що «уся кімната реготала», коли заплакала побита студентка робітфаку ХТІ Люблінська⁵⁴⁸. Таке ставлення викликало супротив серед євреїв, наприклад, комсомолка цієї національності у Київському ІНГ на зборах закликала євреїв до єдності для спільної боротьби⁵⁴⁹.

Особливого розголосу набули такі факти в харківських вишах, а у Дніпропетровському гірничому інституті декілька студентів побили першого зустрічного єврея в місті, за що і поплавилися партійними чи комсомольськими квитками і були виключені з інституту⁵⁵⁰. Хуліганський вчинок за традицією був кваліфікований як «результат засміченості класово-ворожими елементами»⁵⁵¹. Заодно до ворогів зачислили партійців А. Бухала та А. Остапенка за те, що «знали про дії зграї», але мовчали, розповідаючи про це «близким», а не донесли, куди слід.

У таємному зведенні Одеського окружного партійного комітету зазначалося, що антисемітські розмови серед студентів носять масовий та безперервний характер майже у всіх вишах і в першу чергу там, де основну масу студентів складають вихідці з села — в ІНО, сільськогосподарському інституті⁵⁵². Незадоволення викликали ті привілеї, які начебто мали євреї⁵⁵³.

Зразки народної творчості антисемітського змісту набули значного поширення, вони розповідалися за святковими столами, розклеювалися у вигляді листівок, переписувалися і передавалися усно⁵⁵⁴.

Осмилення реальності, навіть у колі ближніх, роздуми над причинами тяжкої повсякденності людей, не залишалися безкарними в суспільстві, де на

⁵⁴⁵ Антисеміти вишкіряють зуби // Комсомолец України. — 1929. — 11 січня.

⁵⁴⁶ *Иванов А.Е.* Еврейское студенчество в Российской империи начала XX века. Каким оно было? — М., 2007. — С. 63.

⁵⁴⁷ Антисеміти знову орудують в Геодезичному інституті // Комсомолец України. — 1929. — 17 жовтня.

⁵⁴⁸ Там само.

⁵⁴⁹ *Мирошниченко О., Баумштейн В.* Що робиться в Київському інгоспі // Студент революції. — 1929. — № 4. — С. 23.

⁵⁵⁰ *Рябов М.* Новорічна прогулянка антисеміта Ямпольського // Студент революції. — 1933. — № 4. — С. 1.

⁵⁵¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6222. — Арк. 94.

⁵⁵² Там само. — Спр. 3021. — Арк. 8.

⁵⁵³ Держархів Харківської області. — Ф. Р-6452. — Оп. 1. — Спр. 6174. — Арк. 19.

⁵⁵⁴ Там само. — Оп. 2. — Спр. 1839. — Арк. 12, 13.

варті завжди стояло «недріманне око» режиму. А таким «оком» міг виявитися навіть найкращий друг. Студент Т. Забара, заарештований саме за складання віршів, частівок та анекдотів, якими критикувалася політика радянської влади на селі, сидючи в ДОПРі, написав на аркуші: «За що, друзі, мене загнали... за те, що я вас захищав? Дяка, вам, друзі». Далі поставив прізвиська «друзів» і продовжив: «Не забудьте, як будете вчитися, мене спом'янути, бо мені сидить у допрі, не знаючи, за що. Вже літа мої і молодість навіки пропащі»⁵⁵⁵.

Було йому тоді лише 20 років. Він міг би зробити кар'єру в органах влади, бо був секретарем осередку ЛКСМУ у технікумі, членом пленуму районного комітету ЛКСМУ, але не міг байдуже споглядати життя, не міг жити спокійно, коли навколо люди помирали з голоду. Тому й писав вірші «контрреволюційного» змісту, які говорять не лише про настрої їх автора, а й є свідченням духовного стану людей того часу, їхнього ставлення до комуністичної ідеології: «...У цих злиднях, що панують, завжди так і буде. Не зазнають добра люди при оцій радвладі».

У кримінально-слідчій справі Тимофія Тихоновича записано, що він не лише читав вірші, а й «розповідав антирадянські анекдоти, після чого розпочинав бесіду із студентами, намагаючись довести тотожність цих анекдотів чи віршів з дійсністю, створюючи серед них антирадянські настрої». Для прикладу наведемо один із анекдотів, написаних Т. Забарою:

— Що таке артіль?

— Якщо прочитати це слово з права вліво вийде літра, а літра — це горілка, а горілка — це дурман, тому артіль — це дурман для селян⁵⁵⁶!

Серед частівок, які були поширеними серед студентів цього технікуму, збереглися такі зразки: «Сталін їде на тарані, Із цибулею в кармані, Оселедцем поганяє, П'ятирічку доганяє», «Сидить Ленін на пеньочку, А Сталін в болоті, Не журітесь, кулаки, Буде і бідноті», «Устань, Ленін, подивись, До чого сози дожились, Хата боком, клуня боком, І корова з одним оком, А це штука не проста — Ця корова без хвоста — на м'ясозаготівлю відірвали»⁵⁵⁷.

Взагалі, роздумувати, а тим більше вести розмови про стан сільського господарства, яке «зайшло в тупець, з якого немає виходу» та про хлібозаготівлі, яких ні за яких умов виконати не можна, було небезпечно, за них, наприклад, студент-партієць Харківського інституту профосвіти Котенко був затаврований як «класовий ворог»⁵⁵⁸. До нього приєдналися і інші члени осередку, які «знали і потурали йому». Мовчання, як ми говорили вище, також не заохочувалося, така позиція кваліфікувалася як «примиренство». А твердження, «що від колективізації померло багато селян», відразу потрапляли до розряду «фашистських»⁵⁵⁹.

⁵⁵⁵ Там само. — Оп. 1. — Спр. 6174. — Арк. 25, 26.

⁵⁵⁶ Там само.

⁵⁵⁷ Там само.

⁵⁵⁸ Рашиль А. Куркульські культпропи // Студент революції. — 1933. — № 2. — С. 10.

⁵⁵⁹ Держархів Харківської області. — Ф. П-69. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 223.

У багатьох вишах на початку 1930-х рр., крім того, почала з'являтися фашистська символіка і лозунги на зразок: «Хай живе фашизм»⁵⁶⁰. Свастику було виявлено, наприклад, на стінах Київського польського педагогічного інституту, до подвійних вікон вкинуті були хрестики⁵⁶¹.

Навіть серед студентів-партісників побутували «чужі» настрої типу: «Не чіпайте мене, я хочу учитись», «Закінчу інститут — вийду з партії»⁵⁶². В одній із груп мовно-літературного факультету КДУ 2 листопада 1934 р. на дошці було виявлено цитату із «Розритої могили» Т. Шевченка: «За що тебе сплюндровано, За що, мамо, гинеш?». Ця подія набула великого розголосу через позицію комсомольців, які не з'ясували, як цей надпис з'явився на дошці і не донесли куди слід, а натомість котрась із комсомолок розставила у цитаті розділові знаки. Згодом вона оправдовувалася: «Я дивилася лише на форму, а не на зміст»⁵⁶³. Комсорг, побачивши написане, тихо витер дошку і також нікому нічого не сказав. Коли у парткомі його запитали про це, він відповів: «Я розумів, що ця справа потребує уваги і вияснення, але не хотів, щоб хтось поза групою про це взнав»⁵⁶⁴. Як бачимо, дізнались, а далі — за відомим сценарієм: це питання відразу було розглянуто у групі на комсомольському комітеті і «пророблено» у всьому університеті.

Інший студент-комсомолец із ХДУ Крижанівський, свій вірш «Соловки» наважився прочитати на одному з університетських вечорів, за який отримав шквал аплодисментів від студентської аудиторії та догану від ЦК ЛКСМУ. Ще більше владу обурював той факт, що «комсомольський комітет не намагався викрити шкідливість цього вірша, а деякі члени бюро, в тому числі і культпроп комітету, до цього часу не розуміють. Рішення ЦК про засудження вірша не доведено до комсомольців»⁵⁶⁵.

У доповідній записці про склад комсомольського активу вищих начальних закладів Харкова, із вибіркового дослідження двадцяти випадків виключень, майже половину студентів було позбавлено права навчання саме за розповсюдження «контрреволюційних анекдотів і ворожої агітації» (вісім осіб, чотири із яких були членами бюро факультетських осередків). Тих, хто приховав своє соціальне походження було п'ять, за «ревізію політики партії» виключено шість студентів, із них три — члени бюро, за побутовий розклад — один. Всього — вісім членів бюро⁵⁶⁶.

Жорстокі випробування чекали на авторів анекдотів та інших гумористичних чи сатиричних творів. Так, за поширення анекдотів згаданий вище Т.Забара отримав три роки заслання, але ніяких даних про його звільнення немає. Реабілітація стала можливою лише у 1995 р., відповідно до ст. 1 Закону

⁵⁶⁰ Там само. — Ф. П-2. — Оп. 1. — Спр. 622. — Арк. 95.

⁵⁶¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6451. — Арк. 3.

⁵⁶² *Троїцький В.* За ідейність кадрів // *Студент революції.* — 1930. — № 6. — С. 20.

⁵⁶³ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1114. — Арк. 32.

⁵⁶⁴ Там само.

⁵⁶⁵ Там само. — Спр. 906. — Арк. 31.

⁵⁶⁶ Там само.

України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р.⁵⁶⁷

Заарештовано було і одеського студента С. Олійника, який завинив лише тим, що писав фейлетони до «Синьої блузи». Інший студент і друг гумориста В. Іванович зібрав і відправив на адресу Всесоюзного старости М. Калініна двісті студентських підписів про невинність Степана, про те, що ніякою контрреволюційною роботою він не займається, і юнака звільнили, але психологічна травма залишилася на все життя⁵⁶⁸. Як бачимо, захоплення сатирою калічило молоді долі.

Таким чином, наведені вище факти дають можливість говорити про наявність серед молоді значної частини незгодних з політикою партії на різних ділянках господарського життя і в ідеологічній сфері. У тоталітарному суспільстві дефіцит свободи роздумів на політичні теми компенсувався за допомогою своєрідного «фольклору», що не потребував особливого дозволу для виникнення і розповсюдження. Студентський світ не був виключенням, потреба в осмисленні дійсності й самопізнанні призводила до різноманітності позицій, поглядів, оцінок перетворень у суспільстві, дозволяла побачити за святковим фасадом суперечливі реалії життя. Неможливо сказати, яка кількість студентів, за словами В. Сосюри, мала «на кашкеті зірку п'ятикутну, а на серці — тьму», важливо інше — серед них постійно фіксувалися «крамольні» роздуми, демонструвалося зневажливе ставлення до прецедентних текстів, до символіки влади. Широко поширені у студентському середовищі сатирико-гумористичні тексти, як літературні (авторські), так і фольклорні, виступають не лише своєрідним джерелом з їхнього повсякденного життя, вони показують, що центральна влада не виправдовувала соціальних очікувань багатьох молодих людей. Крізь призму таких творів можна побачити критичне ставлення студентів до нових реалій, влади, освітніх експериментів.

⁵⁶⁷ Держархів Харківської області. — Ф. Р-6452. — Оп. 1. — Спр. 6174. — Арк. 37.

⁵⁶⁸ Лясковський В. Снайпер сатиричного жанру // Спогади про Степана Олійника. — Одеса, 2002. — С. 158.